

গ্ৰাহনেন বুক ষ্ট্ৰাষ্টৰ পুথি :

ভাৰত

বৰ্ত্তমান আৰু ভৱিষ্যত

জৱাহৰলাল নেহৰু

অনুবাদ :

হেম বৰুৱা

প্ৰকাশ বিভাগ
ইন্‌ফৰ্ম্যাছন আৰু ব্ৰড্‌ক্যাষ্টিং মন্ত্ৰালয়
ভাৰত ছবকাৰ

August 1960 (Bhadra 1882)

আগষ্ট ১৯৬০ (ভাদ ১৮৮২ শক)

By kind permission of

INDIAN COUNCIL FOR CULTURAL RELATIONS, NEW DELHI

মূল্য : পয়সত্তৰ নয় পয়ছা
75 nP.

INDIA : TODAY AND TOMORROW
(Assamese)

PUBLISHED BY THE DIRECTOR, PUBLICATIONS DIVISION, OLD SECRETARIAT, DELHI-8
AND PRINTED AT CHATTERJEE & CO., 14/2, OLD CHINA BAZAR ST., CALCUTTA-1

মৌলানা আজাদ ভাষণাৱলীৰ উদ্বোধনী বক্তৃতা দিবলৈ শ্রীজৱাহৰ লাল নেহৰুৰ আমন্ত্ৰণ জনাওঁতে ভাৰতীয় জীৱন আৰু সাহিত্যৰ বহু ক্ষেত্ৰলৈ মৌলানা আবুল কালাম আজাদৰ বৰঙণিৰ কথা উল্লেখ নকৰাকৈ নোৱাৰোঁ। ডেকা কালতেই বিচক্ষণ লেখক আৰু ধৰ্মজ্ঞানী ব্যক্তি হিছাপে তেওঁৰ খ্যাতিৰ উদ্ভৱ হৈছিল, তথাপি যিবোৰ গুণবানিয়ে তেওঁৰ কৃতকাৰ্য্যতা সম্ভৱপৰ কৰি তুলিছিল, সেইবোৰে সবহকালৰ কাৰণে তথ্যজগতত তেওঁক আছুতীয়াকৈ থাকিবলৈ দিয়া নাছিল। মুক্ত অনুসন্ধানী মনোভাৱ আৰু সত্য-স্পৃহাই ৰাজনৈতিক আন্দোলনলৈ তেওঁক অৱশ্যন্তাৱীকৈ আনিছিল। কুৰিৰ দেওনা পাৰ হোৱা আগতীয়া বছৰ কেইটাৰ পৰাই ভাৰতৰ স্বাধীনতা সংগ্ৰামৰ তেওঁ এজন বৰুৱা আছিল; কাৰণ স্বাধীনতাৰ পৰিবেশ নহলে মানুহৰ কেতিয়াও প্ৰকৃত আৰু পূৰ্ণ বিকাশ হব যে নোৱাৰে, এইষাৰ কথা তেওঁ তেতিয়াই উপলব্ধি কৰিছিল। মাথোন পয়ত্ৰিশ বছৰ বয়সতে তেওঁক জাতীয় কংগ্ৰেছৰ সভাপতি স্বৰূপে নিৰ্বাচন কৰি ভাৰতীয় বাইজে সন্মান যাচিছিল। ইয়াৰ পিছতো স্বাধীনতা সংগ্ৰামৰ চৰম কালছোৱাত ছটা গুৰুত্বপূৰ্ণ বছৰৰ কাৰণে কংগ্ৰেছৰ তেওঁ ভাগ্য নিৰ্ণয় কৰিবলৈ পাইছিল। ১৯৪২ চনৰ আন্দোলনৰ সময়ত আৰু ছাৰ ষ্টেফোৰ্ড ক্ৰিপ্স, লৰ্ড ৱাভেল আৰু ব্ৰিটিশ মন্ত্ৰী মিছনৰ লগত আলাপ আলোচনাৰ সময়ছোৱাত তেৱেঁই কংগ্ৰেছৰ সভাপতি আছিল।

স্বাধীনতা প্ৰেমেই মৌলানা আজাদৰ লেখীয়া পণ্ডিত ব্যক্তিক নিৰ্ভীক ৰাজনৈতিক যুজাক এজনলৈ ৰূপান্তৰিত কৰিছিল। এই একেটা প্ৰেমেই ভাৰতীয় জীৱনৰ সকলো বিভাগতে এজন যুক্তিবাদ আৰু প্ৰগতিবাদৰ মুক্তভাষী সমৰ্থক হিছাপে তেওঁক প্ৰতিপন্ন কৰিছিল। আৱেগমুক্ত আৰু অনাসক্ত দৃষ্টিভঙ্গীৰে সামাজিক, অৰ্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক, লগতে নৈতিক আৰু ধৰ্মসম্বন্ধীয় প্ৰশ্নসমূহৰ কাষ চাপিবলৈ তেওঁ যত্ন কৰিছিল। তেওঁৰ দুটা মানসিক মহৎ গুণৰ ভিতৰত হৈছে, চিন্তাৰ প্ৰবল প্ৰাঞ্জলতা আৰু বিচাৰ বুদ্ধিৰ নিৰপেক্ষতা, লগতে সুস্থিৰতা। অনাৱশ্যকীয় সকলো বাহিৰা প্ৰশ্নক আওকাণ কৰি তৎক্ষণাত একোটা

সমস্যাৰ অন্তৰ্ভুক্তীত তেওঁ প্ৰৱেশ কৰিব পাৰিছিল। এইদৰেই লাগতীয়াল বস্তু সম্ভাৱ বুটলি লব পৰা ক্ষমতাৰ লগতে আছিল ন্যায় আৰু সং বিচাৰৰ প্ৰতি তেওঁৰ এক বিৰেকী মনোভাৱ। কোনো বিষয়ৰে কেতিয়াও একদৰ্শী ধাৰণা গ্ৰহণ নকৰিছিল, আৰু আনকি তেওঁৰ লগত অমত হোৱা সকলৰ প্ৰতিও বিৰেচনা দিবলৈ তেওঁ আগ্ৰহান্বিত আছিল। কোনো ব্যক্তিৰ প্ৰতি সদভাৱে বা কাৰো প্ৰতি ঘৃণাই, যদি কেতিয়াবা কৰিছিলো, কাম্ৰিচিংহে তেওঁৰ বিচাৰ বুদ্ধিক তলাব পাৰিছিল। মানসিক স্বতন্ত্ৰতা আৰু বিভিন্ন মতধাৰাক বিৰেচনা কৰি চাব পৰা ক্ষমতাই তেওঁৰ প্ৰত্যেকটি কথাৰ এক আচৰিত গাভীৰ্য্য দিছিল।

মৌলানা আজাদ আছিল, অৱস্থাৰ তাড়ণাই ৰাজনীতিলৈ আজুৰি অনা, প্ৰকৃতিতে এজন পণ্ডিত ব্যক্তি। প্ৰচাৰৰ হাত এৰাই থাকিবলৈ যেনেদৰে তেওঁ চেষ্টা কৰিছিল, তাতোকৈ আন একোৱেই তেওঁ যে এজন পণ্ডিত আছিল, সেইবাবে কথা স্পষ্টভাৱে প্ৰকাশ নকৰিছিল। ভাৰততেই হওক বা আন ঠাইতেই হওক, ৰাজনৈতিক নেতৃবৰ্গই সাধাৰণতে জন-সম্বন্ধৰ জৰীয়ে শক্তি আহৰণ কৰে। কিন্তু মৌলানা আজাদ আছিল বিশেষকৈ এজন আছুতীয়া ব্যক্তি, যি ৰাজনীতিৰ মঞ্চতকৈ অধ্যয়ন কৰ্মৰ নিৰ্জ্জনতা বেচি ভাল পাইছিল। লাজকুৰীয়া আৰু আঁতৰি থকা প্ৰকৃতিয়ে অধিকভাৱে তেওঁক ভাৰতীয় জনসাধাৰণৰ মৰমৰ কৰি তুলিছিল। তেওঁৰ মৃত্যুত জন-সাধাৰণে যি প্ৰচণ্ড শোক আৰু শ্ৰদ্ধা প্ৰদৰ্শন কৰিলে, তাক গান্ধীজীৰ মৃত্যুত হোৱা প্ৰদৰ্শনৰ বাহিৰে আন একোৱে চাব পোলাব পৰা নাই।

ভাৰতীয় সাংস্কৃতিক সম্বন্ধৰক্ষী সন্থাই তেওঁৰ মৃত্যুত যে ইয়াৰ প্ৰতিষ্ঠাপক সভাপতিকে হেৰুৱাইছে এনে নহয়, ইয়াৰ কাৰ্য্যধাৰাক প্ৰাৰম্ভৰে পৰা অনুপ্ৰেৰণা যোগোৱা এজন ব্যক্তিকো হেৰুৱাইছে। তেওঁৰ স্মৃতিৰ প্ৰতি সন্মানাৰ্থে এই সন্থাই “আজাদ সোৱণী ভাষণাৱলী” নামেৰে এলানি ভাষণ অনুষ্ঠিত কৰাৰ সিদ্ধান্ত কৰিছে, আৰু ইয়াৰ কাৰণেই ভাৰত নাইবা বিদেশৰ পৰা মানৱ সমাজৰ, বিশেষকৈ ভাৰতৰ ক্ষেত্ৰত, কল্যাণ আৰু উৎকৰ্ষসাধনক ছুই যোৱা কোনো সমস্যাৰ বিষয়ে বক্তৃতা দিবলৈ খ্যাতিমান পণ্ডিত সকলক আমন্ত্ৰণ জনোৱাৰ দিহা কৰিছে।

মৌলানা আজাদ আছিল মানৱপ্ৰেমী, যাৰ অনুৰাগ আছিল মানৱ চিন্তা, অনুভূতি আৰু কৰ্মৰ প্ৰত্যেক বিভাগৰে প্ৰতি। সন্থাই আশা কৰে যে এই বক্তৃতা সমূহে বিভিন্ন মানৱ সমাজৰ মাজত অধিক সদভাৱ সৃষ্টি কৰা কাৰ্য্যত অৰ্থপূৰ্ণ ভাৱে বৰঙনি যোগাব আৰু আজিৰ পৃথিৱীৰ পুঞ্জীভূত উত্তেজনাৰ কিছুদূৰ উপশম ঘটাব।

আমি বিশেষভাৱে সৌভাগ্যৱান এই কাৰণেই যে শ্ৰীজৱাহৰলাল নেহৰুৱে প্ৰথম লানি বক্তৃতা দিবলৈ সন্মতি জনাইছে। আন্তৰ্জাতিক খ্যাতিসম্পন্ন ৰাজনীতিবিদ আৰু লেখক হিছাপে তেওঁৰ মৰ্য্যাদাৰ কথা কোৱাৰ মোৰ প্ৰয়োজন নাই; কিন্তু চিন্তাবিদ, লেখক আৰু কৰ্মপ্ৰাণ ব্যক্তি হিছাপে তেওঁৰ যি সৰ্ব্বশ্ৰেষ্ঠ গুণ, একাগ্ৰতা, তাৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰিবলৈ পালে মই ভাল পাম। তেওঁৰ বাবে চিন্তা কৰা মানে অনুভৱ কৰা, আৰু অনুভৱ কৰা মানে কৰ্মত প্ৰৱিষ্ট হোৱা। এনে ধৰণৰ ক্ষিপ্ৰ প্ৰতিক্ৰিয়াই লেহেম মনক বিভ্ৰান্ত আৰু সময়ে সময়ে বিৰক্ত কৰি তুলিব পাৰে, কিন্তু ই হৈছে স্নিগ্ধ একাগ্ৰতাৰ পৰিচায়ক, য'ত প্ৰায়েই দ্বিতীয় বাৰৰ কাৰণে চিন্তাৰ থল নাই। পণ্ডিত নেহৰুৰ কাৰণে অভিজ্ঞতা আৰু তাৰ প্ৰকাশকাৰ্য্য প্ৰায় সদায়েই সমকালীন বস্তু।

একাগ্ৰতাই ব্যক্তিৰ ঘনীভূত কৰাত সহায় কৰে, আৰু ইয়েই হৈছে পণ্ডিত নেহৰুৰ শক্তি আৰু কৰ্মক্ষিপ্ৰতাৰ গুট মন্ত্ৰ। কাৰাজীৱন হৈছে সদায়ে চৰিত্ৰৰ পৰীক্ষাগাৰ। শাৰীৰিক কৰ্মৰ কাৰণে নহলেও, মানসিক সাম্যৰ ওপৰত ই যে হেঙাৰ দিয়ে,—তাৰ কাৰণেহে। স্বাভাৱিক কৰ্মধাৰা আৰু সহযোগী সকলৰ সঙ্গলাভৰ সুযোগ সুবিধাৰ পৰা বঞ্চিত হৈ, একোজন ব্যক্তি তেওঁৰ নিজা অনুভূতি, চিন্তা আৰু মনৰ বস্তু-সম্ভাৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল হব লগা হয়। বাধ্যতামূলক নিষ্ক্ৰিয়তাই প্ৰচণ্ড আঘাত কৰে। ব্যক্তিৰ বলবীৰ্য্য আৰু শক্তি যি অনুপাতে অধিক, ইয়াৰ প্ৰতিক্ৰিয়াও সেই অনুপাতে তীব্ৰ হয়। ইয়াৰ পৰাই প্ৰায়ভাগ ৰাজনৈতিক নেতাৰ, মনটো নহলেও, স্বাস্থ্য জেলত কিয় ভাগি পৰে, বুজিব পাৰি। এনে তৰহৰ কোনো আঁচোৰ নপৰাকৈ পণ্ডিত নেহৰুৱে তেওঁৰ জেল-জীৱন অতিবাহিত কৰিছিল। নিজৰ ব্যক্তিত্বৰ লগত কল্লনা, চিন্তা আৰু আগ্ৰহ সন্মিলিত কৰিব পাৰিছে বাবেই তেওঁৰ পক্ষে ই সম্ভৱপৰ হৈ উঠিছিল। যেতিয়া জাতিৰ

কৰ্মক্ষেত্ৰত মনৰ পথ বন্ধ হৈ গৈছিল, কল্পনাই তেতিয়া অনুভূতি আৰু চিন্তা-জীৱনক তেওঁৰ কাৰণে তাৰ সমানেই বাস্তৱ কৰি তুলিছিল।

এক শিল্পীমূলত অনুভূতিয়ে পণ্ডিত নেহৰুৰ সকলো বাৰ্জনৈতিক কাম আৰু কথাৰ এটা স্বকীয় ৰূপ দিছে। শিল্পীসকল স্বাভাৱিকতে লাজকুৰীয়া আৰু আত্মকেন্দ্ৰী; কিন্তু তেওঁলোকে কিবা এক অদ্ভুত মনস্তাত্ত্বিক পৰিপূৰণৰ নিয়ম অনুসাবে নিজৰ ভাৱ আৰু অনুভূতি আনৰ আগত প্ৰদৰ্শন কৰি ভাল পায়। বহিৰজগতৰ উদগনিৰ প্ৰতিক্ৰিয়া তেওঁলোকে সাধাৰণতে ৰেখা, বং আৰু শব্দ-বিজ্ঞানৰ জৰীয়ে প্ৰকাশ কৰি সন্তোষ পায়। কোনো কোনো বিশেষ ক্ষেত্ৰত এই প্ৰতিক্ৰিয়া ইমান শক্তিশালী হৈ উঠে যে কেৱল প্ৰকাশ কাৰ্য্যই সন্তুষ্ট কৰি ৰাখিব নোৱাৰা হয়। বাৰ্জহুৱা জীৱনত প্ৰৱেশ কৰি তেওঁলোকে নিজে জন্মগ্ৰহণ কৰা পৰিবেশৰ সালসলনি ঘটাবলৈ বিচাৰে। শিল্পী তেতিয়াই বাৰ্জনৈতিক যুজাকত সমাধিত হয়। কিন্তু তথাপিও দ্বন্দ্ব আৰু সংঘাতৰ মাজতো শিল্পীৰ সাজ তেওঁলোকৰ গাত লাগিয়েই থাকে। ইতিহাসে কাশ্মিৰে জৱাহৰলাল নেহৰুতকৈ অধিক, বাৰ্জহুৱা জীৱনত, শিল্পীৰ নিখুঁত উদাহৰণ মঞ্চত দাঙি ধৰিছে। যেই কোনো ক্ষেত্ৰতে মহত্ব হৈছে এটা সাঁথৰ। পৰস্পৰবিৰোধী বস্তুৰ যোগাযোগে প্ৰতিভাক সমৃদ্ধিশালী আৰু জটিল কৰি তোলে। গতিকে এইটো আচৰিত হ'বলগা কথা নহয় যে পণ্ডিত নেহৰুৰ ক্ষেত্ৰত বৈজ্ঞানিক মনটো শিল্পী মনটোৰ সমানেই প্ৰকট। মানুহ আৰু কাৰ্যাৱলীৰ অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁ সদায়েই বিজ্ঞানৰ ব্যক্তিশূন্য, বাস্তৱবাদী মনটো প্ৰয়োগ কৰিবলৈ কষ্ট কৰি আহিছে। বিচাৰশূন্য, সমালোচক, অনুসন্ধিৎসু মনটোৱে তেওঁৰ পক্ষে একোটা এচলীয়া দৃষ্টিধাৰা গ্ৰহণ কৰাটো কঠিন কৰি তুলিছে, আৰু ইয়েই যদি সময়ত কোনো এটা কাৰ্য্যধাৰাক তিত্ত পৰিসমাপ্তিলৈ নিয়াত তেওঁক দ্বিধাগ্ৰস্ত কৰিছে, ইয়েই আনহাতে তেওঁৰ চিন্তা, ৰচনা আৰু কৰ্ম্মক এনে এটা দৃষ্টিৰ প্ৰসাৰতা আৰু প্ৰশান্তি দিছে, যি বিজ্ঞানৰ প্ৰকৃত মানুহজনক আনহাতে স্পষ্ট কৰি তুলিছে।

সময়ৰ ক্ষণস্থায়িত্ব আৰু ক্ষয়িষ্ণুতাৰ অৱশ্যস্তাৱীতাই আমাৰ মনত সকলো প্ৰাণীৰ কৰণ পৰিণতিৰ ভাৱ সজাগ কৰি তোলে কোনো সূক্ষ্ম মনেই এই ভাৱৰ হাত সাৰিব নোৱাৰে; কিন্তু ধীৰ মনে

মানুহৰ মৰ্যাদাৰ ওপৰত গুৰুৱা আৰোপ কৰি এই বেদনা আৰু হতাশা অতিক্ৰম কৰিবলৈ যত্নৱান হয়। মহৎ নেতা হৈছে সেইজনেই, যি মৃত্যুৰ ছ'য়াসমূহত উপত্যাকাত পদক্ষেপ কৰিও সুদূৰৰ উজ্জল শৃঙ্গৰাজিৰ বিষয়ে বিস্মৃত নহয়। পণ্ডিত নেহৰুৱে আমাক এনে কিছুমান মূল্যৰ বিষয়ে সজাগ কৰি দিয়ে, যাৰ বাবে কষ্ট আৰু মৃত্যুৰ সম্মুখতো প্ৰয়োজন ধৈৰ্য্য, সাহস আৰু সহনশীলতাৰ। তেওঁৰ লেখা আৰু কাম উভয়েই মনৰ মৰ্যাদাৰ অনুভূতিৰে পৰিপূৰ্ণ। এই ডাল ৰেশমী সূতায়েই ইমান নিবিড় ভাৱে মৌলানা আজাদৰ লগত তেওঁক নিৰুদ্ধ কৰি থৈছিল, আৰু ইয়েই সম্ভৱতঃ ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ বিস্তৃত আৰু মানৱীয় বস্তুধাৰাৰ এটাইতকৈ প্ৰকৃত প্ৰতিভূষকপে তেওঁক প্ৰতিপন্ন কৰিছে। বৈচিত্ৰ্যৰ মাজত ঐক্যই হৈছে যদি ভাৰতীয় মনৰ সাৰবস্তু, তেন্তে ই সমভাৱেই পৃথিৱীৰ আন অংশৰ কাৰণেও বাস্তৱতে সত্য আৰু প্ৰযোজ্য। এই কাৰণেই পণ্ডিত নেহৰুৰ স্বপ্ন “ভাৰত : বৰ্ত্তমান আৰু ভৱিষ্যত” নৱ জন্মৰ আহ্বান গ্ৰহণ কৰিবলৈ আমন্ত্ৰণ জনোৱা কেৱল ভাৰতবাসীৰ প্ৰতিয়েই নহয়, পৃথিৱী জুৰি থকা সকলো নব-নাৰীৰ প্ৰতিও বিশেষভাৱে তাৎপৰ্য্যপূৰ্ণ হৈছে।

পণ্ডিত নেহৰুক আজাদ সোঁৱৰণী ভাষণাৱলীৰ উদ্বোধনী বক্তৃতা দিবলৈ অনুৰোধ কৰিবলৈ পাই মই বৰ বং পাইছোঁ।

নতুন দিল্লী

১১ ফেব্ৰুৱাৰী, ১৯৫৯

ইমামুন্ কবীৰ

(১)

জয়জয়তে মই ক্ষমা বিচাৰিছোঁ।। ৰাজহুৱা কাৰ্য্যালয়ৰ লগত যদিও মোৰ দীৰ্ঘ দিনৰ সম্বন্ধ আৰু ৰাইজৰ আগত যদিও মই প্ৰায়েই কথা কবলগীয়া হয়, তথাপি আজি যেনে ধৰণৰ বক্তৃতা মোৰ পৰা আশা কৰা হৈছে, তেনে ধৰণৰ বক্তৃতা দিয়াত মই একেবাৰে অনভ্যস্ত। এনে ধৰণৰ বক্তৃতা চিন্তাশীল আৰু পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ হ'ব লাগিব; ইয়াৰ প্ৰস্তুতিৰ কাৰণে যথেষ্ট সময় প্ৰয়োগ কৰিব পাৰিব লাগিব। এনে বিষয়ত মোৰ অনভিজ্ঞতাৰ উপৰিও, সংসদৰ এই বাজেট অধিবেশনৰ সময়ত, লগতে দৈনন্দিন কাৰ্য্যালয়ে সময়ৰ বহুখিনি গ্ৰাস কৰাৰ কাৰণেও, বিষয়-বস্তুটোৰ প্ৰতি স্মৰিকা কৰিবলৈ মই বৰ টান পাইছোঁ।

এই দায়িত্ব গ্ৰহণ কৰিবলৈ মই অনিচ্ছুক আছিলো, কিন্তু এক দুৰ্বল মুহূৰ্তত সন্মতি দি পেলালো। আমি সাদৰে পোষণ কৰা মোলানা আজাদৰ স্মৃতিৰ প্ৰতি তেওঁৰ মৃত্যু বাৰ্ষিকীৰ দিনা শ্ৰদ্ধা জনাবলৈ বিচাৰিছোঁ। মোৰ কাৰণে অনুমোদন কৰা এই বিষয় বস্তুটোৰ প্ৰতিও মই আকৰ্ষিত হৈছোঁ, কাৰণ যি প্ৰকাৰেই নহওক লাগিলে, ভাৰতৰ বৰ্তমান আৰু ভৱিষ্যতৰ চিন্তাবে মোৰ মন আচ্ছন্ন হৈ আছে। তথাপি কিছু ভয় খাইছিলো। বিষয় বস্তুটো হৈছে অতি মূল্যবান, আৰু আজিৰ ভাৰতৰ লগত ইমান ঘনিষ্ঠভাৱে মোৰ সম্বন্ধ যে মোৰ পক্ষে এটা আৱেগমুক্ত ধাৰণা লোৱাটো টান। গতিকে গধুৰ কাম আৰু আন অৱস্থাৰ হেঁচাৰ মাজত প্ৰস্তুত কৰা এনে ধৰণৰ বক্তৃতাৰ এই প্ৰথম প্ৰচেষ্টাৰ বাবে শ্ৰোতামণ্ডলীৰ পৰা মই ক্ষমা বিচাৰিছোঁ।

আজিৰ ভাৰতক বুজিবলৈ আৰু বৰ্ণনা দিবলৈ চেষ্টা কৰাটো সাহসী মানুহৰহে কাম হ'ব। ভৱিষ্যতৰ ভাৰতৰ বিষয়ে কিবা কবলৈ যোৱাটোৱে উদ্ভঙালিৰহে সীমা ছুৰ। বাস্তৱিকতে, বিশ্ব বুৰঞ্জীৰ কোনো সময়তে কোনো দেশ বা পৃথিৱীৰ ভৱিষ্যত সম্বন্ধে আজিৰ দৰে ভৱিষ্যদ্বাণী কৰাটো অধিক টান নাছিল। ঘটনাসমূহ আশ্চৰ্য্যজনক গতিত প্ৰৱাহমান হৈছে, পৰিৱৰ্তনৰ অন্তত পৰিৱৰ্তন আহিছে। ৰাজনীতিৰ পাতলীয়া স্তৰৰ তলীত অসংখ্য স্ৰোতধাৰা ঢাক খাই আছে; কোনো মুহূৰ্তত বিস্ফুৰিত হৈ বস্ত্ৰৰ প্ৰতিকৃতিকে এইবোৰে সলাই দিয়ে।

আজিৰ ভাৰত তৎকালীন অতীতৰেই যে কেৱল উৎপাদন এনে নহয়, আমাৰ দেশৰ হেজাৰ হেজাৰ বছৰৰ দীৰ্ঘ কাহিনীৰেই ই প্ৰকাশ। স্তবে স্তবে চিন্তাধাৰা, অভিজ্ঞতা আৰু কৰ্মই আমাক সুস্থিৰ কৰি আজিৰ অৱস্থাত পৰিণত কৰিছে। আমাৰ এচাম, ভাৰতৰ মানুহক এনে এক ঘটনা প্ৰৱাহে বিশেষকৈ গঢ় দিছে আৰু সংগঠিত কৰিছে, যাৰ পুনৰাবৃত্তি নহবও পাৰে। আমাক সম্পূৰ্ণৰূপে জোকাৰি পেলোৱা, আমাৰ জীৱন ওলট পালট আৰু সচৰাচৰ জীৱন-নিৰ্ঘণ্টৰ পৰা উলিয়াই অনা, আমি এজন মহৎ ব্যক্তি আৰু শক্তিশালী নেতাৰ সংস্পৰ্শতেই যে আহিলো এনে নহয়, লগতে আমি ঐতিহাসিক ভাৱে গুৰুত্বপূৰ্ণ ঘটনাৱলীকো দেখিলো আৰু অংশ গ্ৰহণো কৰিলো। আমি পুনঃ পুনঃ বাৰ গভীৰ উদ্বেজনা আৰু অনুভূতিমূলক আলোড়নৰ মুহূৰ্তবোৰৰ সন্তোদ পালো, আৰু ইয়াৰ প্ৰতিক্ৰিয়া স্বৰূপে পালো, কেতিয়াবা প্ৰায় নিৰাশ হব লগা আশা। তথাপি এইটো সম্পূৰ্ণ সত্য নহয় এই কাৰণেই যে—গভীৰ পৰ্যায়ৰ সাময়িক উদ্বেজনাৰ পৰা সচৰাচৰ উৎপত্তি হোৱা মানসিক আৰু শাৰীৰিক পৰা-অনুভূতিৰ পৰা আমি হাতসাৰি আছিলো। আমাৰ আশা থাপিবলৈ সদায়েই কিবা এটা বস্তু আছিল। এজন শিলাখণ্ড আৰু নাবিকৰ বস্তিসদৃশ নেতা আছিল, লগতে আছিল আমাক অনুপ্ৰেৰণা যোগাব পৰা, আমাৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ গুণবান্ধিক উদ্বুদ্ধ কৰিব পৰা, এক আন্দোলন। সেই মুহূৰ্তবোৰ প্ৰায়েই আনন্দৰ নাছিল। কোনো কোনো সময়ত বিষাদৰহে আছিল; কিন্তু আমি যে মহৎ কামত প্ৰৱিষ্ট হৈছো, আমি যে বুৰঞ্জীৰ লগত খোজ মিলাই আগবাঢ়িছো, এই ভাবে আমাক সদায়েই সন্তোষ দি আহিছে। পৰিপূৰ্ণ জীৱন এটাৰ অনুপ্ৰেৰণা সৃষ্টি কৰি চিন্তা আৰু কৰ্ম উভয়ে একেলগে প্ৰৱাহিত হৈছিল। আনতকৈ অধিক ভাবে যিহে আমাক বন্ধা কৰিছিল, সেইটো হৈছে এই বিশ্বাস যে আমি আনকি ৰাজনৈতিক ক্ষেত্ৰতো নৈতিক স্তৰত পৰিচালিত হৈছো আৰু উচ্চ আদৰ্শ লৈ চলিছোঁ। সংঘাতত, বিশেষকৈ জাতীয় সংগ্ৰামত, ক্ষয় কৰা দি বিদ্বেষে আমাক ক্ষয় কৰা নাছিল।

আমাৰ মনৰ মাজত আৰু সন্মুখত গান্ধীজী সদায়েই আছিল। ইয়াৰ উপৰিও আন অতলস্পৰ্শী বিজ্ঞান আছিল আৰু আছিল এক মহৎ আদৰ্শ আৰু মহৎ নেতাৰ সন্মুখত ব্যক্তিৰ প্ৰদান কৰা অসংখ্য সহকৰ্মী নব-নাৰী। এই পুৰণি কালছোৱাৰ বিজ্ঞসকলৰ মাজত, বয়সত কম হলেও, মোলানা

আজাদ জ্ঞানত পৰিপক্ক আৰু প্ৰাচীন আছিল। আমাৰ আন্দোলনত তেওঁৰ এক বিশেষ স্থান আছিল। তেওঁৰেই ভাৰতে চিৰকাল চেষ্টা কৰি অহা সাংস্কৃতিক মিলন প্ৰচেষ্টাৰ, আনতকৈ অধিক ভাবে প্ৰতিনিধিত্ব কৰিছিল। সংকীৰ্ণ জাতীয়তাবাদৰ ক্ষুদ্ৰ গভীৰ পৰা ওলাই অহা কাৰ্য্যত তেওঁ আমাক সহায় কৰিছিল; আমাৰ দৃষ্টি তেওঁ বিস্তৃত কৰিছিল। এইটো আচৰিত হব লগা কথা, নিজৰ ভিতৰত বহল প্ৰভেদ থকা ইমানবোৰ মানুহ একেটা সৰ্বসাধাৰণ শক্তিশালী বন্ধনত আৱদ্ধ হৈ একেলগে এযুগে কেনেকৈ কাম কৰিব পাৰিছিল।

(২)

ভাৰত কি? এইটো এটা প্ৰশ্ন, বাৰে বাৰে মোৰ মনলৈ আহিছে, আৰু মোৰ অপৰিপক্ক ধাৰণাৰে ইয়াৰ অতীত আৰু বৰ্তমানৰ জৰীয়ে প্ৰশ্নটোৰ উত্তৰ দিবলৈ মই বিচাৰিছোঁ। আমাৰ বুৰঞ্জীৰ প্ৰাৰম্ভৰ কালছোৱাই মোক আচৰিত কৰি তোলে। এইটো হৈছে এক অনুসন্ধানী মনৰ—মুক্ত বিচাৰৰ প্ৰতি খাউতিসম্পন্ন সৱল, সুস্থ জাতিৰ ইতিহাস, যি আনকি ইয়াৰ উল্লেখ পোৱা আদিমতম কালছোৱাতেই এক পৰিপক্ক সহনশীল সভ্যতাৰ প্ৰমাণ দিছিল। জীৱনৰ হৰ্ষ বেদনাক স্বীকাৰ কৰি লৈ ই সৰ্বনিয়ন্ত্ৰণ বিশৃঙ্খলীন সভ্যতাৰ অশ্বেষণত ব্ৰতী হৈছিল। ই সংস্কৃতৰ দৰে এটা অভূতপূৰ্ব ভাষাৰ গঢ় দিছিল। এই ভাষাটোৰ আৰু ইয়াৰ শিল্প, ভাস্কৰ্য্যৰ জৰীয়ে, সুদূৰ বিদেশলৈ স্পন্দিত বাণী প্ৰেৰণ কৰা হৈছিল। ইয়েই উপনিষদ, গীতা, আৰু বুদ্ধৰ জন্ম দিছিল। সংস্কৃতে এটা জাতিৰ ইতিহাসত যি এক অপৰিহাৰ্য্য প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছিল, তেনে প্ৰভাৱ পৃথিৱীত খুব কম ভাষাইহে কাশিচ কৰিছিল। ই যে কেৱল সৰ্বোচ্চ চিন্তাধাৰা আৰু সৰ্বোৎকৃষ্ট একধাৰা সাহিত্যৰে বাহন আছিল এনে নহয়, ৰাজনৈতিক প্ৰভেদসমূহ থকা স্বৰূপে ই সমগ্ৰ ভাৰতকে একেডাল সূতাৰে বান্ধি থৈছিল। হেজাৰ হেজাৰ বছৰ ধৰি যুগে যুগে কোটি কোটি মানৱৰ জীৱনপটত ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰত গোথা হৈ আছে। মই কেতিয়াবা স্তম্ভিত হৈ যাওঁ, আমাৰ জাতিৰ যদি বুদ্ধ, উপনিষদ আৰু মহাকাব্য দুখন বিস্তৃত হৈ যায়, তেতিয়া ই কি হৈ যোৱা সম্ভৱ? ই ছিন্নমূল হৈ পৰিব আৰু দীৰ্ঘ বছৰ ধৰি ইয়াৰ লগত সঙোৰ খাই থকা, ইয়াক

নিজস্ব ৰূপ দিয়া মৌলিক গুণসমূহ ই হেৰুৱাই পেলাব। ভাৰত আৰু ভাৰত হৈ নেথাকে।

(৩)

ক্ৰমাৎ পতনৰ আবস্ত হ'ল। চিন্তাৰ নতুনত্ব হেৰুৱাই গৈ স্থিৰ হৈ পৰিল। যৌৱনৰ শক্তি আৰু উৎসুকতাই নিষ্ঠুৰ বাৰ্দ্ধক্যক ঠাই এৰি দিলে। অভিযানী মনটোৰ ঠাই ললে স্পন্দনহীন নিৰ্ঘৰ্ণতাই; পৃথিৱী সম্বন্ধীয় উদাৰ, আলোড়নমুখৰ দৃষ্টি সংকীৰ্ণ আৰু কন্ধ হৈ আহি বৰ্ণ-বিভাগ, ক্ষুদ্ৰবীতিপদ্ধতি আৰু আচাৰ-বিচাৰত হেৰুৱাই গ'ল। তথাপি বিৰাট জনসমুদ্ৰলৈ প্ৰৱাহিত হোৱা মানৱ-শ্ৰোতক গ্ৰহণ কৰিব পৰা যথেষ্ট শক্তি ভাৰতৰ তেতিয়াও আছিল: যৌৱনৰ তেজী অমূৰ্ত্ত স্পন্দনৰ সৃষ্টি কৰা চিন্তাধাৰাও ইয়াৰ একেবাৰে বিস্মৃত হোৱা নাছিল।

অৱশেষত ইছলামৰ আগমনে আৰু মুছলিম অভিযানে ভাৰতক প্ৰৱল ভাৱে প্ৰভাৱান্বিত কৰিছিল। ইয়াৰ পিছত আছিল পশ্চিমীয়া সাম্ৰাজ্যবাদী শক্তিসমূহ: লগত লৈ আছিল এটা নতুন ধৰণৰ শাসন, এক নতুন ঔপনিবেশত্ব, আৰু লৈ আছিল নতুন ভাৱধাৰা, লগতে ইউৰোপত গঢ়ি উঠা শিল্প সভ্যতাৰ সংস্পৰ্শ। দীঘলীয়া সংগ্ৰামৰ অন্তত স্বাধীনতা প্ৰাপ্তি এই যুগটোৰ অৱসান ঘটিল; বৰ্তমান অতীতৰ সকলো বোজা আৰু আমি গঢ়ি তুলিব খোজা ভৱিষ্যতৰ সকলো খেলিমেলি স্বপ্ন আৰু আলোড়ন লৈ আগন্তুক দিনৰ সম্মুখীন হৈছো। আজি আমাৰ নিজৰ মাজত আৰু দেশতো এই সকলোবোৰ যুগে প্ৰতিনিধিত্ব কৰিছে। সংগঠিত ক্ষমতা আৰু শক্তি হৈছে বৰ্তমান যুগৰ প্ৰতীক। আমাৰ দেশত পদাৰ্থ বিজ্ঞান আৰু আণৱিক শক্তিৰ উৎকৰ্ষ সাধন হৈছে, লগতে গোবৰৰ যুগটোও আছে। এইদৰে এইখন দেশত প্ৰত্যেকটো শক্তিকাই প্ৰতিনিধিত্ব কৰিছে; ইয়াৰ লগত সংযোজিত হৈ আছে এক বিৰাট বৈচিত্ৰ্য। যুগে যুগে নানা বিপদ বিধিনিক আওকাণ কৰিও এই বৈচিত্ৰ্যৰ অন্তৰালত থকা ঐক্যটো জনসাধাৰণক একগোট কৰি থৈছে। আমি বিজ্ঞান আৰু টেকনলজিৰ জগতখনত সোমাই পৰিছো। লগতে আমাৰ জ্ঞানক, প্ৰকৃতিৰ সবহ সংখ্যক শক্তিসমূহ যাতে আৱণ্ণাধীন হয়, তেনে ধৰণে সংগঠিত কৰিবলৈকো চেষ্টা কৰিছো। এই অগ্ৰগতিক কেৱল আমাৰ দাৰিদ্ৰ্য আৰু অনুন্নত

অৱস্থাতেই বাধা দিয়া নাই, কিছুমান উত্তৰাধিকাৰ সূত্ৰে পোৱা আমাৰ ভাৱধাৰা আৰু বীতিপদ্ধতিয়েও বাধা দিছে। বিজ্ঞান আৰু টেকনলজিৰ অভাৱ হ'লে, আমাৰ কাৰণে কোনো ভৱিষ্যত গঢ়ি উঠিব নোৱাৰে। আমাৰ অতীতক যদি অৱহেলা কৰো বা পাহৰি যাওঁ, তেন্তে হ'লেও আমাৰ ভৱিষ্যত হৈ পৰিব তৰল, উৰ্বৰ—আৰু অৰ্থগুণ্য।

(৪)

সময়ৰ এই খেলিমেলি আৰু উত্তেজনাতে আমি দুটা দিশৰ সম্মুখীন হৈছো; দুয়ো দিশৰ পৰা টনা আজোৰা লাগিছে,—এটাই ভৱিষ্যতলৈ আৰু আনটোৱে অতীতলৈ আজুৰিছে। আমি এই সংঘাতৰ অৱসান ঘটাম কেনেকৈ? কেনেকৈ জীৱনৰ কাৰণে এনে এটা সংগঠন গঢ়ি তুলিম যি আমাৰ বস্তুবিষয়ক অভাৱ অভিযোগ পূৰণৰ উপৰিও আমাৰ মন আৰু আত্মক জীয়াই ৰাখিব? কি নতুন বা পুৰণি আদৰ্শক সংগোষিত কৰি ন পৃথিৱীৰ কাৰণে উপযুক্তকৈ তুলি জনসাধাৰণৰ আগত দাঙি ধৰিম, জনসাধাৰণক কেনেকৈ সজীৱ আৰু সক্ৰিয় কৰিম? আমাৰ নিজৰেই বিশেষ সমস্যাৱলী আছে। তথাপি প্ৰচণ্ড গতিত আগবাঢ়িছে যদিও, নিজৰ ওপৰত আস্থা হেৰুৱাইছে যেন অনুমান হোৱা এখন পৃথিৱীৰ বিৰাট সমস্যাবোৰো আমি অংশীদাৰ। বৰ্তমান আমি ভাৰতৰ অৰ্থনৈতিক উন্নতি সাধন, পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা সমূহ আৰু জনসাধাৰণৰ জীৱনৰ মানদণ্ড উন্নত কৰিবলৈ কৰা বিৰাট চেষ্টাত আত্মনিয়োগ কৰিছোঁ। যেই কোনো ধৰণৰ উন্নতিৰ কাৰণে এইবোৰ প্ৰয়োজনীয় আৰু আগতীয়াকৈয়ে দৰকাৰ। কিন্তু আমাৰ মনত এটা সন্দেহ উদ্ভৱ হয়। এইয়ে নিজস্ব ভাৱে যথেষ্ট নে, ইয়াৰ লগত আৰু কিবা যোগ দিব লাগিব? কল্যাণকামী ৰাষ্ট্ৰ এক মূল্যবান আদৰ্শ; কিন্তু ই ৰং হীনো হ'ব পাৰে, কাৰণ যিবোৰ ৰাষ্ট্ৰত ই সফলকাম হৈছে, সেইবোৰতো জড়বাদী অগ্ৰগতি বা যান্ত্ৰিক সভ্যতাই সমাধান কৰিব নোৱাৰা ন সমস্যা আৰু আহুতালৰ সৃষ্টি হৈছে। মানৱ প্ৰকৃতিৰ কিছুমান লাগতীয়া অভাৱ পূৰণত ধৰ্মই উপযুক্ত অংশ গ্ৰহণ কৰিছে। কিন্তু সেই ধৰণৰ ধৰ্মৰ অনুশাসন দুৰ্বল হৈ আহিছে। বিজ্ঞান আৰু যুক্তিবাদৰ আক্ৰমণৰ ই সম্মুখীন হ'ব নোৱাৰা হৈছে। ধৰ্মৰ আৱণ্ণক থাকক বা নেথাকক, আমাৰ জীৱনক মূল্য প্ৰদান কৰিবলৈ কিবা এক

যথোচিত আদৰ্শত আস্থা স্থাপন প্ৰয়োজন। দৈনন্দিন জীৱনৰ বৈয়কিক আৰু পাৰ্থক্য দাবীসমূহক অতিক্ৰম কৰা লক্ষ্যৰো প্ৰয়োজন।

ছ'চিয়েলিজিম আৰু কমিউনিজমে এক লক্ষ্যৰ সন্ধান দিবলৈ যত্ন কৰে। সেইবোৰেও একোটা বীতিৰুদ্ধ মতবাদত পৰিণত হ'বলৈ বিচাৰে। কমিউনিষ্টসকল বৰ্তমান যুগৰ অস্তিত্ববাদী হৈ পৰিছে।

প্ৰত্যেক সমাজেই এটা ভাৰসাম্য বিচাৰি উলিয়াবলৈ যত্ন কৰে। কেতিয়াবা ই সংঘাতৰ জৰীয়ে আহে, কেতিয়াবা আহে সামঞ্জস্য লাভৰ প্ৰতি কৰা সচেষ্ট বা অজ্ঞাতসাবে হোৱা যত্নৰ জৰীয়ে। বিশেষ পৰিৱৰ্ত্তন নোহোৱা একোখন আদিম সমাজ ক্ষুদ্ৰ গণ্টী একোটাৰ মাজত জীয়াই থাকে। এইদৰেই একোটা নিম্নস্তৰত ভাৰসাম্য প্ৰাপ্ত হয়। গতিশীল সমাজ একোখনে ব্যক্তি আৰু সমষ্টি উভয়ৰে মাজত আন্দোলনৰ সৃষ্টি কৰে। এইয়াৰ কথা যদি সঁচা হয়, তেন্তে বৰ্তমান পৃথিৱীৰ আলোড়ন সমূহে এক প্ৰচণ্ড গতিশীলতা, নতুন ভাৰসাম্য আৰু মানৱ অৱস্থানৰ নতুন পৰিধি লাভৰ প্ৰচেষ্টাৰ কথাকে কয়। পদাৰ্থ বৈজ্ঞানিক যুগৰ আহিলা সমূহে যদি সমগ্ৰ মানৱ জাতিকে ধ্বংস কৰি দিব পাৰে বুলি এটা সৰ্ব-বৰ্তমান শঙ্কা নেথাকিলহেঁতেন, তেন্তে এইয়াৰ কথাই আমাক আশান্বিত কৰিলেহেঁতেন।

আমি ভৱিষ্যতৰ প্ৰতি দৃষ্টি ৰাখিব লাগিব। ইয়াৰ বাবে উদ্দেশ্যমূলক ভাৱে বিশ্বাস আৰু শক্তি প্ৰয়োগ কৰি কাম কৰিব লাগিব, লগতে আমাৰ প্ৰাচীন ঐতিহ্যক জীয়াই ৰাখি তাৰ পৰা জীপ লব লাগিব। পৰিৱৰ্ত্তন প্ৰয়োজনীয়, কিন্তু ক্ৰমপ্ৰৱাহৰো প্ৰয়োজন আছে। অতীত আৰু বৰ্তমানৰ আধাৰৰ ওপৰত ভৱিষ্যত গঢ়ি তুলিব লাগিব। অতীতক অস্বীকাৰ কৰি সম্পূৰ্ণ বিচ্ছিন্ন হৈ পৰা মানে আমি ছিন্নমূল হৈ জীপ হেৰুৱাই শুকাই যাম। নিজৰ মাটি আৰু জাতিৰ ঐশ্বৰ্য্যশালী ঐতিহ্যৰাশিৰ বুকুত দৃঢ়ভাৱে খোপনি পুতি সমানে সমানে কাম কৰি যাব পৰাটোৱেই গান্ধীজীৰ আছিল গুণ। বহুতেই তেওঁক, উৱলি যোৱা অৰ্থনৈতিক তথ্যপাতি গ্ৰহণ কৰা বুলি, একপ্ৰকাৰ বন্ধশীলতাক সমৰ্থন জনোৱা বুলি, নাইবা আনকি প্ৰতিক্ৰিয়ালীল শক্তিসমূহক উদগনি যোগোৱা বুলি সমালোচনাও কৰিছিল,—তথাপি যিয়েই তেওঁৰ কৰ্মধাৰাৰ বিস্তৃত প্ৰসাৰক পৰীক্ষা কৰি চাইছে, সিয়েই সেইবোৰৰ বৈপ্লৱিক পৰিণতিৰ দ্বাৰা অভিভূত হৈছে। সেই

বোৰৰ প্ৰতি, ৰাজনৈতিককৈই হওক বা সামাজিক ক্ষেত্ৰকৈই হওক, যিপিচৰ পৰাই আমি লক্ষ্য নকৰো লাগিলে, পছিমীয়া সংঘাতৰ ঐতিহ্যত ডাঙৰ দীঘল হোৱা আমাৰ কাৰণে সেইবোৰ বুজিবলৈ কিছুদূৰ টান লাগে। তেওঁ জানিছিল যে প্ৰকৃত বিপ্লৱ ওপৰৰ পৰা জাপি দিয়া নহয়। ই জনসাধাৰণৰ মাজৰ পৰাহে আহে। এই বিপ্লৱ হ'ব লাগিব প্ৰকৃততে সমাজমুখী। তেওঁৰ পূৰ্বে যশস্বী ভালেমান সমাজ সংস্কাৰক আৱিৰ্ভাৱ হৈছিল। সেই সকল কিছুদূৰ সামান্য পৰিৱৰ্ত্তন সাধনত বা একোটা ধৰ্মগোষ্ঠী গঢ়ি তোলাত কৃতকাৰ্য্য হৈছিল, কিন্তু গান্ধীজীয়ে, জনসাধাৰণে কি হৈছে ভালকৈ বুজি নো পাওঁতেই, কোটি কোটি জনৰ জীৱনলৈ বিপ্লৱ আনিছিল। তেওঁ বৰ্ণ-বিভাগক কাষিতহে দোষাৰোপ কৰিছিল (যদিও শেহলৈ কিছুদূৰ কৰিছিল), কিন্তু অনুন্নত আৰু অস্পৃশ্য সকলৰ উন্নতিৰ কথা দঢ়াই দঢ়াই কৈ তেওঁ সমগ্ৰ বৰ্ণপদ্ধতিকে থানবান কৰিছিল। সেই কাম, তাৰ পৰিণতি কি হ'ব জানি শুনি কৰো বুলি কৰিছিল। ৰাজনৈতিক কৰ্ম-পদ্ধতিৰ জৰীয়ে তেওঁ হেজাৰ কোটি জনতাক কৰ্মথ কৰিছিল, ভীতি দূৰীভূত কৰিছিল, তেওঁলোকৰ মাজত আত্ম-সন্মান আৰু আত্ম-বিশ্বাস জগাই তুলিছিল। বঞ্চিত আৰু দৰিদ্ৰজনৰ ওপৰত গুৰুত্ব দি, আমাক সকলোকে, সামাজিক ন্যায়ৰ স্বত্বত ভাবিবলৈ বাধ্য কৰিছিল। বহুত দূৰ সংঘাতৰ ভাৱ আতৰাই এই সকলোবোৰ কাম তেওঁ ধীৰে সুস্থিৰে আৱেগশূন্য ভাবে কৰিছিল। সকলোতকৈ বেচি, তেওঁ সত্য আৰু শান্তিপূৰ্ণ পন্থাৰ ওপৰত মনোনিবেশ কৰিছিল। বাস্তৱতে তেওঁৰ কাৰণে সত্য আছিল এক জীয়াই থকাৰ স্বত্ব; তেওঁৰ গতিশীল কাৰ্য্যধাৰা সদায়েই সত্যৰ লগত জড়িত আছিল। ইয়াকে কৰিবলৈ যাওঁতে আমাৰ জাতিক অতীজতে সমৃদ্ধিশালী কৰা মূল নীতি সমূহ জন-সাধাৰণৰ স্মৃতিত জগাই তুলিছিল। এই দৰেই তেওঁ পুৰণি আধাৰৰ ওপৰত সংগঠন গঢ়িছিল, লগতে ইয়াক ভৱিষ্যতৰ কাৰণে সজাই তুলিছিল। তেওঁৰ কিছুমান অৰ্থনৈতিক বা আন বিচাৰধাৰা বৰ্তমান চিন্তাধাৰাৰ লগত যে নিমিলিছিল বা সেই বোৰৰ তাৎপৰ্য্য সাময়িকহে আছিল, সেইয়াৰ কথাই তেওঁক আল্হকাল দিয়া নাছিল। যদিহে ভেটি সুস্থ হয়, তেওঁ সদায়েই পৰিৱৰ্ত্তিত অৱস্থাৰ লগত নিজকে খাপ খুৱাই চলিবলৈ প্ৰস্তুত আছিল।

তেওঁ কেনেকৈ অতীতক বৰ্তমানৰ লগত, আনকি ভৱিষ্যতৰ লগতো যুৰিব পাৰিছিল, ভাবিলে মোৰ সদায়েই আচৰিত যেন লাগে। এই

দৰে কৰিব পাৰিছিল বাবেই জন-সাধাৰণক কোনো যতি নপৰাকৈ বহুতখিনি দ্বন্দ্বৰ হাত একৰাই, ইখোজৰ পিছত সিখোজকৈ তেওঁ আগবঢ়াই নিব পাৰিছিল। তেওঁ আমাক শিকোৱা বা নকৈ অনুসৰণ কৰিবলৈ উদগনি দিয়া সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ শিক্ষা হৈছে পন্থাৰ প্ৰাধান্য। লক্ষ্যই স্বয়ংভূ ভাৱে যথেষ্ট নহয়; কাৰণ সেইবোৰত উপনীত কৰোৱা পন্থাইহে লক্ষ্যক গঢ় দিয়ে। তেওঁৰ এই নীতি আৰু কৰ্মপন্থাৰ যদি কিবা মৌলিক সত্য আছে, তেন্তে আমি তেওঁ স্থাপন কৰি যোৱা আধাৰৰ ওপৰত গঢ়িব লাগিব। ইয়াৰ পৰা এইটো বুজিব নেলাগিব যে তেওঁ কৰা বা কোৱা প্ৰত্যেকটো বস্তুকেই আমি অন্ধভাবে অনুসৰণ কৰিব লাগিব; কাৰণ যিটো আমাৰ অৱস্থিতিৰ এটা স্তবত উপযোগী বুলি বিবেচিত হৈছিল, সি আজি নহবও পাৰে। পৰিৱৰ্ত্তিত অৱস্থাৰ লগত আমি নিজকে খাপ-খুৱাই লব লাগিব। কিন্তু মূল নীতিসমূহেও আমাক একেবাৰে পৰিচালিত কৰিব লাগিব।

(৫)

ৰাজনৈতিক বিজয়ৰ স্বৰূপ লৈ ইছলাম যেতিয়া ভাৰতলৈ আহে, ই লগত লৈ আহে সংঘাত। ইয়াৰ প্ৰতিফল দুতৰপীয়া হৈছিল। এহাতে ই হিন্দু সমাজত, নিজৰ কক্ষৰ ভিতৰলৈ অধিক ভাৱে সংকোচিত হোৱা ভাৱৰ উদগনি দিয়ে, আনহাতে ই লগত লৈ আহে এছাটি নতুন বতাহ, কিছুমান নতুন ভাৱধাৰা। এইদৰেই ই কিছুদূৰ সঞ্জীৱনীৰ প্ৰভাৱ পেলায়। ভাৰতীয় চিন্তাধাৰাৰ আন এটা মহৎ উৎপত্তি বৌদ্ধ-ধৰ্ম্মৰ লেখীয়া নহৈ হিন্দু সমাজ এক অৱকদ্ধ পদ্ধতিহে হৈ পৰিছিল। বহিৰাগত মুছলিম সকলেও তেওঁলোকৰ লগত নিজা এক অৱকদ্ধ পদ্ধতি লৈ আহিছিল। এই দৰেই দুটা অৱকদ্ধ পদ্ধতি মুখামুখী হৈছিল; এই কোনোটোৰেই ইটোক সিটোৱে নিৰ্মূল কৰি দিব পৰা, দখল কৰিব পৰা, শক্তি নাছিল। ৰাজনৈতিক জয়যাত্ৰাই মানসিক, নৈতিক বা ধৰ্ম্ম-সম্বন্ধীয় বিজয় সূচোৱা নাছিল। এই নতুন প্ৰভাৱক বাধা দিব পৰাকৈ পুৰণি ভাৰতীয় ঐতিহ্য আৰু ধৰ্ম্ম তেতিয়াও যথেষ্ট শক্তিশালী আৰু দৃঢ় আছিল। মুছলিম সকলে নিজস্ব এটা শক্তিসম্বৃত্ত বাণী লগত লৈ আহিছিল; গতিকেই সেই সকলক পূৰ্বৰ নৱাগত সকলৰ দৰে নিববচ্ছিন্ন কৰি দিয়াটো সহজ নাছিল। তেওঁলোকেও

ভাৰতীয় জনসাধাৰণৰ প্ৰকৃত চৰিত্ৰ পৰিৱৰ্ত্তিত কৰিব পৰা নাছিল। গতিকে কেনেকৈনো এই দুটা সৱল মূলসম্পন্ন কদ্ধপদ্ধতিৰ মাজত সুস্থ সম্বন্ধ গঢ়ি তুলিব পাৰি, সেইটোৱেই আছিল ভাৰতৰ সম্মুখত দেখা দিয়া মধ্যযুগৰ এটা ডাঙৰ সমস্যা। আকবৰ আৰু তেওঁৰ লেখীয়া আন জ্ঞানী শাসক সকলৰ উপলব্ধি হৈছিল, কিবা এক সমন্বয় স্থাপন কৰিব পৰাৰ ওপৰতহে ভৱিষ্যতৰ আশা নিহিত আছে বুলি।

প্ৰাচীন হিন্দুসকলৰ দৰ্শন আৰু বিশ্বদৃষ্টি আচৰিত ভাৱে সহন-শীল আছিল; তথাপি তেওঁলোকে নিজৰ মাজত অসংখ্য সুকীয়া বৰ্ণ-গোষ্ঠী আৰু শ্ৰেণীস্তৰ গঢ়ি তুলিছিল। মুছলিম সকল আনৰ লগত কেনেকৈ নন-ভাৱে থাকিব পাৰে, সেইটো নতুন সমস্যাৰ সম্মুখীন হব লগা হৈছিল। তেওঁলোকে গমন কৰা আনবোৰ দেশত ইমান প্ৰকৃত ভাৱে কৃতকাৰ্য্য হৈছিল যে, সেইবোৰ ঠাইত এনে সমস্যা প্ৰকৃততে উদ্ভৱ হোৱা নাছিল। খ্ৰীষ্টান ধৰ্ম্মৰ লগত তেওঁলোকৰ সংঘাত হৈছিল; শ শ বছৰ ধৰিও এই সমস্যাৰ সমাধান হোৱা নাই। ভাৰতত ক্ৰমাৎ এক সমন্বয় গঢ়ি উঠিল। কিন্তু ই সম্পূৰ্ণ হবলৈ নো পাওঁতেই আন প্ৰভাৱে আহি কাম কৰিবলৈ ধৰিলে। শিল্পোন্নতিৰ জৰীয়ে শক্তিশালী হৈ পছিমীয়া জাতিবৰ্গই নিজকে আনৰ তুলনাত শ্ৰেয় বুলি ভাবি, তেওঁলোকে শাসন কৰা সকলক ঘৃণাৰ চকুৰে চাই, আছুতীয়াকৈ থাকিবলৈ ললে। হিন্দু আৰু মুছলীম সকলৰ মাজত থকা প্ৰভেদতকৈ তেওঁলোক আৰু ভাৰতীয় সকলৰ মাজৰ প্ৰভেদ অধিক প্ৰৱল আছিল।

প্ৰথম বাৰৰ কাৰণে ভাৰত এক ঔপনিৱেশত্বৰ গৰাহত পৰিছিল। এখন সুদূৰ দেশৰ পৰা পৰিচালিত হোৱা শাসনৰ অধীনলৈ আহিছিল। পূৰ্বতে অহা আক্ৰমণকাৰী আৰু বিজেতাসকলে ভাৰতক নিজা ঘৰ বুলি লৈ আনফালে চাবলৈ এৰি দিছিল; তেওঁলোক প্ৰকৃততে ভাৰতীয় হৈ পৰিছিল। এতিয়া এক নতুন তৰহৰ, ভাৰতত কোনো প্ৰকাৰে মুক্ত নোপোৱা অভিযান হল; তেওঁলোক, আৰু হিন্দু মুছলমান য়েয়েই নহওক লাগিলে, দেশৰ জনসাধাৰণৰ মাজত এক অভেদ প্ৰাচীৰ গঢ়ি উঠিল।

তথাপি ভাৰতৰ মন আৰু জীৱনক পছিমীয়া এক নতুন উদাৰ

নৈতিক ভাৱধাৰাই আৰু শিল্প পদ্ধতিসমূহে স্পৰ্শ কৰিবলৈ ধৰিলে। ঔপনিৱেশিক শাসন-বিৰোধী, লগতে স্বাধীনতাকামী এক নতুন জাতীয়তা-বাদ গঢ়ি উঠিল; তথাপি পছিমৰ নীতি নিয়ম, ভাষা, সাহিত্য আৰু নতুন শিল্প সভ্যতাই ক্ৰমাৎ স্পৰ্শ কৰিবলৈ ধৰিলে। এই প্ৰভাৱ দেশবাসীৰ এটা ওপৰ স্তৰতহে ঘাইকৈ আৱদ্ধ আছিল; বহুল জন-খণ্ড অধিক দাৰিদ্ৰ্যৰ বুকুত নিমজ্জিত হৈছিল।

প্ৰাচীন ভাৰত আৰু আধুনিক গতিধাৰাৰ মাজত সমন্বয় বিচাৰোতা ৰামমোহন বায়ৰ আৱিৰ্ভাৱ হল। বিৱেকানন্দই প্ৰাচীন ভাৰতীয় চিন্তাধাৰাৰ সোঁপৰে কিছুদূৰ ঘূৰাই আনিলে; ইয়াক আধুনিক পৰিধান পিন্ধালে। ৰাজনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক আন্দোলন সমূহ গঢ়ি উঠি অৱশেষত গান্ধী আৰু ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰত পৰিসমাপ্ত হল।

ইউৰোপত প্ৰাচীনপন্থী ধৰ্ম আৰু বিজ্ঞানৰ মাজত তীব্ৰ সংঘাত সংঘটিত হল; খ্ৰীষ্টীয় সৌৰজাগতিক তথ্য নতুন বৈজ্ঞানিক তথ্যৰ লগত একেবাৰেই খাপ নোখোৱা হল। বিজ্ঞানে ভাৰতত তেনে ধৰণৰ সংঘাতৰ উদ্ভৱ কৰা নাছিল; ভাৰতীয় দৰ্শনে নিজা মূল ভাৱধাৰাৰ প্ৰতি তেনে কোনো অবিচাৰ নকৰাকৈ, ইয়াক সহজেই গ্ৰহণ কৰি লব পাৰিছিল। কিন্তু ভাৰতীয় সামাজিক আৰু ক্ৰমাৎ আধুনিক ভাৱধাৰাৰ লগত ৰঞ্জিতা নোখোৱা হৈ আহিছিল। আন ঠাইৰ দৰেই ভাৰততো দুটা শক্তি গঢ়ি উঠিছিল,—এটা হৈছে জাতীয়তাবাদৰ অভ্যুদয় আৰু আনটো হৈছে সামাজিক ন্যায়ৰ প্ৰতি আগ্ৰহ। ছ'চিয়েলিজিম আৰু মাক্সবাদ হৈ পৰিল এই সামাজিক ন্যায়ৰ প্ৰতি আগ্ৰহৰ প্ৰতীক। বৈজ্ঞানিক মৰ্মকথাৰ উপৰিও জনসাধাৰণৰ প্ৰতি ইয়াৰ এক প্ৰচণ্ড অনুভূতিমূলক আকৰ্ষণো আছিল। পশ্চিম ইউৰোপৰ শিল্প বিপ্লৱৰ আদিম কালছোৱাত প্ৰৱৰ্ত্তিত কলুষিত অৱস্থাই মুখ্যতে মাক্সক স্পৰ্শ কৰিছিল। সেই সময়ত ৰাষ্ট্ৰৰ তেনে কোনো গণতান্ত্ৰিক গাথনি নাছিল; বিধান-সম্মতি ভাৱে কাৰ্শিৎহে পৰিৱৰ্ত্তন সাধন কৰিব পৰা হৈছিল। গতিকে বৈপ্লৱিক হিংসাবৃত্তিয়েই আছিল পৰিৱৰ্ত্তনৰ একমাত্ৰ পন্থা। এইটো ইউৰোপৰ ঐতিহ্যত থকা বস্তু। তাৰ পিছতহে শান্তিপূৰ্ণ পৰিৱৰ্ত্তনৰ সম্ভাৱনাসমূহ মুকলি কৰি ৰাজনৈতিক গণতন্ত্ৰৰ প্ৰচাৰ হৈছিল। এক বিৰাট বৈজ্ঞানিক আৰু কাৰিকৰী জ্ঞানৰ অগ্ৰগতিও হৈছিল; ই বৈষয়িক উন্নতি জনসাধাৰণৰ সকলোৰে কাৰণে কাম চপাই

আনিছিল। যদিও ইয়াৰ মূল প্ৰকৃতিসমূহ একেদৰেই আছে, যদিও ই একেছতীয়া স্বত্ব আৰু অৰ্থনৈতিক ক্ষমতা সংগঠিত কৰাৰ প্ৰতি আগ্ৰহশীল, তথাপিও আজিৰ পুজিবাদৰ বহুতখিনি পৰিৱৰ্ত্তন ঘটিছে। ৰাষ্ট্ৰৰ গণতান্ত্ৰিক সংগঠন, সংগঠিত বণুৱা শক্তি, আৰু সকলোতকৈ সামাজিক ন্যায়ৰ প্ৰতি আগ্ৰহ, বৈজ্ঞানিক আৰু কাৰিকৰী উন্নতি, এই বোৰেই পৰিৱৰ্ত্তন আনিছে। আমি আজি এনে পুজিবাদী দেশ দেখিছো, য'ত জন সাধাৰণৰ জীৱনৰ বৈষয়িক মানদণ্ড উন্নত হৈছে।

তুলনামূলক ভাৱে তেনেই কম সময়ৰ ভিতৰতে ছোভিয়েট ইউনিয়নত বস্তুবিষয়ক কল্যাণৰ, লগতে বৈজ্ঞানিক আৰু কাৰিকৰী বিষয়ত ভীষণ উন্নতি হৈছে। ইয়াক প্ৰধানকৈ যে হিংসাৰ জৰীয়েতে সাধন কৰা হৈছিল, সেইটো সঁচা নহয়। আনবোৰ পদ্ধতিতো যথেষ্ট হিংসা আছে। কিন্তু এইটো সঁচা, মই ভাবো, অৱস্থাৰ কাৰণেই ছোভিয়েট ইউনিয়নৰ অগ্ৰগতিৰ ক্ষেত্ৰত যথেষ্ট হিংসা আৰু ব্যক্তি-নিৰ্ম্মূলৰ কথা সোমাই আছে। এই হিংসাৰ সৰ্ববৃহৎ সমালোচনা ছোভিয়েট ইউনিয়নৰ নেতৃবৰ্গই নিজেই কৰিছে।

পশ্চিমীয়া শক্তি-গোষ্ঠী আৰু কমিউনিষ্ট শক্তি-গোষ্ঠীৰ মাজৰ দ্বন্দ্বই, বিশেষকৈ আমেৰিকাৰ যুক্তৰাষ্ট্ৰ আৰু ছোভিয়েট ইউনিয়নৰ মাজৰ ঔৰিয়াগঁৰিয়ে, আন্তৰ্জাতিক ৰাজনীতি প্ৰভাৱিত কৰি ৰাখিছে। তথাপি জ্বলজ্বল পটপট প্ৰভেদৰ স্বত্বেও, এই দুটা অতিশক্তিৰ মাজত এক অভূতপূৰ্ব মিলও আছে। দুয়োটাই এক উচ্চ পৰ্য্যায়ৰ শিল্পজনিত, যান্ত্ৰিক সভ্যতা গঢ়ি তুলিছে। দুয়োটাই যন্ত্ৰৰ ক্ৰমবৰ্দ্ধমান শক্তি আৰু মানুহৰ সমস্যা সমাধান কৰিব পৰা ইয়াৰ ক্ষমতাৰ ওপৰত আস্থা ৰাখিছে। দুয়োখন দেশেই জনসাধাৰণ হৈছে বন্ধুত্বপূৰ্ণ, অতিথিপৰায়ণ আৰু শান্তিৰ প্ৰতি আগ্ৰহশীল। আজি প্ৰকৃত প্ৰভেদ হৈছে উন্নত দেশ আৰু যিবোৰ দেশ এতিয়াও অনুন্নত হৈ আছে, তাৰ মাজতহে। এই বিধৰ দেশসমূহৰ উপলব্ধি হৈছে যে কেৱল বৈজ্ঞানিক আৰু শিল্পজনিত উন্নতিৰ জৰীয়েতেহে কিছুদূৰ উৎকৰ্ষ সাধন বা তেওঁলোকে ভোগ কৰা বিৰাট কষ্টৰ হাত সাৰিব পাৰি। সেই লক্ষ্যত উপনীত হবৰ কাৰণেই কম বেচি পৰিমাণে কৃতকাৰ্য্যতাৰে তেওঁলোকে চেষ্টা কৰিছে; এইটো এটা কঠিন কাম। ইউৰোপত আচলতে ৰাজনৈতিক বিপ্লৱৰ পূৰ্বেই এক অৰ্থনৈতিক বিপ্লৱ হৈছিল; যেতিয়া এই ৰাজনৈতিক বিপ্লৱ

হয়, তেতিয়া অৰ্থনৈতিক পৰিৱৰ্তনৰ জৰীয়ে কেতবোৰ আহিলাবস্তু গঢ়ি উঠিছিল। এছিয়াত ৰাজনৈতিক বিপ্লৱ প্ৰথমে হয়; ইয়াৰ লগে লগে সামাজিক উন্নতি সাধনৰ দাবী আহে; এইবোৰ অৰ্থনৈতিক অনুন্নত অৱস্থা আৰু বস্তু সম্ভাৱ্যতাৰ কাৰণে সহজে পূৰণ কৰিব পৰা নহৈছিল। অনুন্নত দেশসমূহৰ সমস্যা, যিবোৰ দেশে ইতিমধ্যে শিল্পোন্নতি কৰিছে আৰু অধিক উৎপাদনৰ আহিলা গঢ়ি তুলিছে, সেইবোৰ দেশৰ পৰা পৃথক। যিবোৰ দীৰ্ঘকালীন পদ্ধতিৰ জৰীয়ে ইউৰোপ বা আমেৰিকাৰ শিল্পোন্নতি হৈছিল, সেইবোৰৰ জৰীয়ে অনুন্নত দেশসমূহে গতি কৰিব নোৱাৰাটো দেখুওৱা কথা। সময়ে এনে ধৰণৰ এক সামাজিক হেঁচা পৰিছিল যে জনসাধাৰণৰ আশাআকাঙ্ক্ষা পূৰণ কৰিব পৰাকৈ কিবা এটা দিব নোৱাৰিলে ৰাজনৈতিক গাঁথনি ভাগি পৰাৰ আশংকা হৈছিল। লগতে দ্ৰুতবৰ্দ্ধমান জনসংখ্যাৰ হেঁচা পৰিছিল; যি সামান্য সমূহীয়া উৎপাদন হৈছিল, তাকো অধিক অগ্ৰগতিৰ কাৰণে সঞ্চয় বা প্ৰয়োগ কৰিবলৈ থল নবথাকৈ ই গ্ৰাস কৰিছিল। অনুন্নত আৰু দাবিদ্ৰাৱন্ত দেশৰ সমস্যা হৈছিল কেনেকৈনো অধিক উৎপাদন আৰু সঞ্চয়ৰ কাৰণে বাহি পৰা বস্তুসম্ভাৱ্যতা সৃষ্টি কৰিব পৰা হয়। এনে ধৰণৰ প্ৰত্যেকটো প্ৰচেষ্টাই জনসাধাৰণৰ ওপৰত অধিক বোজাহে সূচাইছিল। তথাপি এই জনসাধাৰণেই আকৌ তেওঁলোকৰ ওপৰত প্ৰৱৰ্তমান বোজা সমূহৰ পৰা পৰিত্ৰাণ বিচাৰিছিল।

বলপ্ৰয়োগ উপায় অৱলম্বন কৰিব পৰা হয়। কিন্তু শেষ পৰীক্ষাত দেখা যায় যে জনসাধাৰণৰ কাৰণে ভৱিষ্যতৰ বাবে আশাহীন কোনো বলপ্ৰয়োগ উপায়েই সবহ দূৰ যাব নোৱাৰে। গতিকে প্ৰকৃততে যেই কোনো অৱস্থাতে নহওক লাগিলে অধিক শ্ৰমৰ কাৰণে উদগনিৰ প্ৰয়োজন; ভৱিষ্যতৰ কাৰণে আশা সঞ্চাৰ কৰিব পৰা সম্ভাৱ্য লক্ষ্যও জনসাধাৰণৰ সমুখত দাঙি ধৰিব পাৰিব লাগিব। সেই ভৱিষ্যত অতি দূৰ হ'ব নোলাগিব। গণতান্ত্ৰিক সমাজ ব্যৱস্থা জনসাধাৰণক আশা উদ্দীপনা দি অধিক শ্ৰমৰ কাৰণে জগাই তুলিব পৰা শক্তি; তেওঁলোকৰ অৱস্থাৰ ক্ৰমবৰ্দ্ধমান উন্নতিৰ ওপৰতেই সকলোখিনি নিৰ্ভৰ কৰে।

অনুন্নত দেশসমূহৰ ভিতৰত ভাৰত সম্ভৱতঃ প্ৰায় সকলোতকৈ আগবঢ়া। যোৱা কেইবছৰৰ ভিতৰতেই শিল্প বিস্তাৰ, কৃষিৰ উন্নতি, শিক্ষা আৰু স্বাস্থ্যৰ অগ্ৰগতিৰ কাৰণে ভেটি গঢ়ি তোলা ক্ষেত্ৰত সঠিককৈ আগবঢ়া।

হৈছে। কিন্তু সকলোতকৈ ওপৰত হৈছে, স্বাধীনতা প্ৰদান কৰা জাতীয় আন্দোলনে যি আদৰ্শ, লক্ষ্য আৰু শৃঙ্খলা গঢ়ি তুলিছে, তাৰ সুবিধা পোৱাটোহে।

জাতীয়তাবাদ এতিয়াও সৰ্বশক্তিমান শক্তি। এছিয়াত জাতীয়তাবাদৰ উত্থান স্বাভাৱিক কথা। ইউৰোপতো আনকি ই ক্ৰমাৎ অধিক প্ৰকট হৈ পৰিছে। কাছীষ্টবাদ আৰু নাৎসিবাদৰ লগত সংশ্লিষ্ট এক প্ৰচণ্ড জাতীয়তাবাদ গঢ়ি উঠিছিল। সেই বিপদক যদিও বাধা দিয়া হ'ল, আন এক, কিছুদূৰ যুঁহু ধৰণৰ হলেও, আক্ৰমণশীল জাতীয়তাবাদ গঢ়ি উঠিছিল। বহুত দেশে আজিও ই নীতি সমূহক প্ৰভাৱিত কৰি আহিছে। ইউৰোপৰ বহুত দেশতেই কম বেচি পৰিমাণে ইয়াক দেখা যায়। এই গতিধাৰাক আন এক বিপৰীতগামী গতিধাৰাৰ লগত, যি এখন সাৰ্বজনীন বাৰদায়খলী আৰু কিছুমান সাৰ্বজনীন অনুষ্ঠানৰ জৰীয়ে, ইউৰোপত এক অতিজাতীয়তাবাদী ঐক্যৰ গঢ় দিবলৈ চেষ্টা কৰিছে, তাৰ লগত সহ অৱস্থান কৰা দেখা যায়।

কমিউনিষ্ট দেশসমূহতো আনকি জাতীয়তাবাদৰ উদ্ভৱ হৈছে। মাৰ্ক্সীয় আদৰ্শ আৰু সেইবোৰৰ অনুগামী সংগোৱনৰ দ্বাৰা দকৈ প্ৰভাৱিত হোৱা ছোভিয়েট ইউনিয়নতো এক শক্তিশালী জাতীয়তাবাদ বৰ্তমান। পূব ইউৰোপৰ আন দেশবোৰতো জাতীয়তাবাদৰ শক্তি জলজল পটপটকৈ ওলাই আহে। আনকি চীন দেশতো, কমিউনিজিম প্ৰণোদিত জাতীয়তাবাদৰ ভেটিয়ে গঢ়ি উঠিছে। য'তেই দুয়োটা সম্বন্ধহীন হৈ পৰিছে, ত'তেই অনুন্নত দাবিদ্ৰাৱন্ত দেশসমূহত প্ৰৱৰ্তিত অসম্ভৱ আকাৰ দিয়াৰ বাহিৰে কমিউনিজিম তুলনামূলক ভাৱে দুৰ্বল হৈ পৰিছে।

যিবোৰ দেশ আজিও বিদেশী শাসনৰ অধীনত আছে, সেইবোৰ দেশত জাতীয়তাবাদী ধাউতিয়ে স্বাধীনতা সংগ্ৰামৰ ৰূপ লৈছে। বিৰোধী ভাৱধাৰাই যদিও একপ্ৰকাৰ বাধা প্ৰদান কৰে, তথাপি ই শক্তিশালী স্বাধীন দেশসমূহৰ ক্ষেত্ৰত কিছুদূৰ সীমা বিস্তৃতিৰ প্ৰতিও গতি কৰে।

(৭)

গতিকে আজি আমি ইউৰোপ আৰু আন দেশসমূহত দেখা দিয়াৰ দৰে এফালে অধিক সঙ্গৰুদ্ধতাৰ প্ৰতি ধাউতি আৰু আনফালে বীতিৰুদ্ধ জাতীয়তাবাদৰ প্ৰতিনিধি কৰা বহিৰকেন্দ্ৰী শক্তিসমূহৰ মাজত সংঘৰ্ষ

হোৱা দেখিবলৈ পাওঁ। বিজ্ঞান আৰু কাৰিকৰী জ্ঞানৰ বিৰাট উৎস সাধনে, বিশেষকৈ যোগাযোগ ব্যৱস্থাৰ উন্নতিয়ে, অধিক সঙ্গৰক্ষতা কাৰণে ক্ৰমান্বয়ে হেঁচা দি আহিছে। আন ক্ষেত্ৰৰ দৰেই এই ক্ষেত্ৰতে অৱশেষত আধুনিক জীৱনৰ মূল বিষয়সমূহক প্ৰতিনিধিত্ব কৰা বিজ্ঞানৰ জয়লাভ হ'ব বুলি অনুমান কৰিব পাৰি। যুদ্ধলৈ পৰিণত হ'ব পৰা জাতীয়তাবাদী সংঘৰ্ষ সমূহৰ পৰাহে আচল বিপদ আহিব পাৰে।

আজিৰ ছটা প্ৰধান আদৰ্শবাদৰ মাজত প্ৰবৰ্ত্তমান শীতলযুদ্ধই এনে ~~সংঘৰ্ষৰ সন্তান~~ ~~ভীৰ~~ কৰিছে। তথাপি এই অনুমান কৰা আদৰ্শবাদৰ দ্বন্দ্বৰ অন্তৰালত আছে বৃহৎ জাতিসমূহৰ ইটোৰ প্ৰতি সিটোৱে পোষণকৰ ভীতি আৰু ৰাজনৈতিক অবিয়াঅঁবি। দৃষ্টিভঙ্গী, অৰ্থনৈতিক তথ্যপাতি, মুক্তিৰ আদৰ্শ আৰু ৰাষ্ট্ৰীয় ক্ষেত্ৰত কমিউনিষ্ট আৰু অ-কমিউনিষ্ট দেশসমূহৰ মাজত মূলগত পাৰ্থক্য আছে। এই ব্যৱধানসমূহ কিছুদূৰ ইতিমধ্যে কমি আহিছে আৰু সম্ভৱতঃ কমিবলৈ ল'ব। ছয়োটাৰে মাজত যদিও দেখাত বিস্তৃত আৰু গভীৰ, ক্ৰমাৎ ই কমি যাব। আদৰ্শবাদে মানৱ জীৱনৰ বৰ বেচি পৰিৱৰ্ত্তন সধা নাই, সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক গাথনি সঘনে গঢ় দি থকা বিজ্ঞান আৰু কাৰিকৰী বিপ্লৱৰ উন্নতিয়ে যিমান দূৰ সাধিছে কৰ্মই প্ৰতিকৃতিক প্ৰভাৱ কৰে। এইটো ভাস্কৰ্য্যৰ কথা। অৱশেষত এইটো সম্ভাৱেই সামাজিক গাথনিৰ বিষয়েও ক'ব পাৰি; তাতে প্ৰতিকৃতি কৰ্মৰ পৰাই প্ৰৱাহিত হয়। বিজ্ঞান আৰু কাৰিকৰী জ্ঞানে কৰ্মৰ ৰূপ সঘনে সলাই আহিছে; গতিকেই সামাজিক গাথনিৰে স্বাভাৱিকতে নিজৰ প্ৰতিকৃতি এই নতুনকৰ্ম বিভাগৰ লগত খাপ খুৱাই ল'ব লগা হৈছে। এই দৰেই আধুনিক জীৱনত আৱশ্যকীয় আৰু সকলোতকৈ বৈপ্লৱিক বস্তু হৈছে কোনো এক বিশেষ আদৰ্শবাদ নহয়, কাৰিকৰী বিপ্লৱৰ অগ্ৰগতিহে। য'তেই কাৰিকৰী পৰিৱৰ্ত্তন মন্থৰ, ত'তেই পুৰণি পদ্ধতি সমূহ প্ৰৱৰ্ত্তমান। অনুন্নত, পিছপৰা সম্প্ৰদায়ৰ পদ্ধতি আৰু সামাজিক গাথনিও পিছপৰা; ই ইয়াক আধুনিক বিজ্ঞানযুগৰ লগত খাপ খাবলৈ নিদিয়। কিন্তু জীৱনৰ বাস্তৱতাক অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি; আন ধাৰাবাহিক পৰিণতি লগত লৈ পৰিৱৰ্ত্তন আহিবলৈ বাধ্য। কোনো কোনো সময়ত এই পৰিৱৰ্ত্তন হয় আকস্মিক আৰু ওলটপালট লগোৱা বিধৰ; তথাপি আনহাতে অধিক মন্থৰ গতিত হলেও, সেই পৰিৱৰ্ত্তন সমূহ আহিবই।

গণতান্ত্ৰিক সমাজব্যৱস্থা, য'ত প্ৰাপ্তবয়স্ক ভোটাধিকাৰ আৰু এক-

প্ৰকাৰ পৰিষদীয় ছবকাব্যব্যৱস্থা আছে, ত'ত কৰ্মৰ পৰিৱৰ্ত্তন, আনকি কিছুদূৰ পদ্ধতিৰ পৰিৱৰ্ত্তনৰো পন্থাৰ যোগাৰ আছে। পুৰণি বন্ধপদ্ধতি আৰু হস্তস্বাৰ্থ সমূহে, যেতিয়ালৈকে অৱস্থাই সেইবোৰক বাধ্য নকৰে, যেতিয়ালৈকে পৰিৱৰ্ত্তনক বাধা দি আহে। এই স্থিতিশীলতা সদায়েই ধৰ্মসম্বন্ধীয়, অৰ্থনৈতিক বা সামাজিক, যেই কোনো পৰিৱৰ্ত্তনৰেই বিৰোধকামী।

(৮)

জীয়াই থকাটো হৈছে পৰিৱৰ্ত্তিত অৱস্থাৰ লগত ক্ৰমাগত সামঞ্জস্য স্থাপন। প্ৰত্যেকটো ৰাজনৈতিক, অৰ্থনৈতিক বা সামাজিক পদ্ধতিৰে একোটা শৃঙ্খলা স্থাপন আছে। ধৰ্মৰ শৃঙ্খলা আছে; সামাজিক পদ্ধতিৰো একোটা শৃঙ্খলা আছে। এইবোৰে কিছুদূৰ নৈতিক বা আধ্যাত্মিক শৃঙ্খলাও সাৱটি আছে। যেতিয়া কৰ্মবিধান আৰু পদ্ধতিৰ পৰিৱৰ্ত্তন ঘটে, তেতিয়া পুৰণি শৃঙ্খলা সমূহ দুৰ্ব্বল হৈ আহে আৰু সেই বোৰৰ ঠাই ক্ৰমাৎ নতুন শৃঙ্খলাই পূৰণ কৰে। যোৱা অৰ্দ্ধশতাব্দীৰ খবতকাৰী কাৰিকৰী পৰিৱৰ্ত্তনে সামাজিক পৰিৱৰ্ত্তনৰ আৱশ্যকতা পূৰ্বতকৈ অধিক কৰি তুলিছে; গতিকেই এই ক্ৰমাগত অসামঞ্জস্যৰ উদয় হৈছে। অতীত কালত জীৱন আছিল সহজ আৰু প্ৰকৃতিৰ লগত সম্বন্ধ আছিল অধিক। গতিকে চিন্তা আৰু ধ্যান কাৰণে সময়ো আছিল। বৰ্ত্তমান জীৱন ক্ৰমাৎ জটিল হৈ আহিছে নীৰৱ চিন্তাও ক্ৰমাৎ কমি আহিছে। আনকি আজিৰ থাকিলেও সেই আজৰিক কেনেকৈ ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে, তাকো মানুহে নজনা হৈ আহিছে। ভাৰতক যদিও এই সমস্যাই বৰ্ত্তমান স্পৰ্শ কৰা নাই, দৃষ্টিগোচৰ ভৱিষ্যততে নকৰে, তথাপি আজিৰ সময়ক নো কেনেকৈ ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি, এইটো উন্নত দেশ সমূহৰ এটা ডাঙৰ সমস্যা হৈ পৰিছে। প্ৰকৃতিৰ পৰা বিচ্ছিন্ন কৌশলৰ ওপৰত ক্ৰমাগত ভাৱে নিৰ্ভৰশীল জীৱনটোৱে, নিজা আশ্বাদ আনকি কৰ্মজ্ঞানো হেৰুৱাই পেলাইছে। নৈতিক আৰু আধ্যাত্মিক শৃঙ্খলা ভাগি পৰিছে; আমাৰ যে সভ্যতাত কিবা এটা অশুদ্ধ হৈছে এনে ধাৰণাই একপ্ৰকাৰ স্বপ্নভঙ্গৰ উদ্ভৱ কৰিছে। কোনো কোনোৱে প্ৰকৃতিৰ মাজলৈ আৰু পুৰণি দিনৰ সহজ জীৱনলৈ উলটি যোৱাৰ কথা কয় ইয়াৰ যিয়েই সংগ্ৰণ নেথাকক লাগিলে, প্ৰকৃততে উলটি যোৱাটো নহয় কাৰণ পৃথিৱীখনৰেই পৰিৱৰ্ত্তন হৈছে। এজন ব্যক্তিয়ে জীৱন ত্যাগ

কৰি সন্মত গ্ৰহণ কৰিব পাৰে, সেই বুলি এখন সমাজে নোৱাৰে। সকলো সমস্যা আৰু আহুতালৰ সৈতে জীৱন গ্ৰহণ কৰি লৈ নিজকে থাপিব লাগিব; ইয়াৰ যথাসম্ভৱ প্ৰয়োগৰ কাৰণে চেষ্টা কৰিব লাগিব। ইয়াকে যদি নকৰে, ধ্বংস হ'ব।

বিজ্ঞান আৰু কাৰিকৰী বিজ্ঞান অগ্ৰগতিয়ে পৃথিৱীৰ সবহভাগ অৰ্থনৈতিক সমস্যা সমাধান নিশ্চিতকৈ সম্ভৱ কৰি তুলিছে,—বিশেষকৈ সমগ্ৰ পৃথিৱীৰ প্ৰত্যেকজনৰে জীৱনৰ প্ৰাথমিক অভাৱসমূহ পূৰণ কৰাটোত। ই উন্নত মানদণ্ড আৰু সাংস্কৃতিক উন্নতিৰ পথসমূহ মুকলি কৰাৰ প্ৰতিশ্ৰুতি দিছে। আজি কল্যাণকামী বাষ্ট্ৰ আৰু শ্ৰেণীহীন সমাজ কেৱল ছ'চিয়েলিজিমৰেই আদৰ্শ হৈ থকা নাই; ইয়াক আনকি ব্যৱস্থাধাৰা শুল্কীয়া হলেও, পুজিবাদী দেশসমূহেও গ্ৰহণ কৰিছে। এই দৰেই মূলগত আদৰ্শসমূহ ইটোৰ সিটো কাষ চাপি আহিছে; পন্থা শুল্কীয়া হলেও, এই লক্ষ্যসমূহৰ কাষ চপাৰ সম্ভাৱনা আছে। কিছুমান যুক্তিবাদী তথ্যপাতিৰ ওপৰতেই যে এই পন্থাসমূহ প্ৰতিষ্ঠিত হ'ব লাগিব এনে নহয়, এখন দেশ বা সমষ্টিৰ পটভূমি আৰু সাংস্কৃতিক উত্থান, ভৌগোলিক, ঐতিহাসিক, ধৰ্ম্মসম্বন্ধীয়, অৰ্থনৈতিক আৰু সামাজিক, এইবোৰৰ ওপৰতো ই নিৰ্ভৰশীল হ'ব লাগিব। কোনো প্ৰকৃত পৰিৱৰ্তন ওপৰৰ পৰা সহজে জাপি দিব নোৱাৰি। ই গঢ়ি উঠিব লাগিব। প্ৰাচীন সভ্যতাসম্পন্ন অতীতৰ গভীৰ মূলসমূহ এখন দেশক, যথেষ্ট অনিষ্ট নোহোৱাকৈ আজুৰি আনিব নোৱাৰি যদিও, কিছুমান অনিষ্টকাৰী নাইবা অপ্ৰচলিত সংস্কাৰপদ্ধতি আৰু অনুষ্ঠানকপী অলাগতীয়াল বস্তু উঘালি পেলাব পাৰি; উঘালি পেলোৱাটো উচিতো। প্ৰকৃতিয়ে যেনেকৈ একপ্ৰকাৰ ভাৰসাম্য গঢ়ি তোলে, যাক কোনো অগ্ৰীতিকৰ পৰিণতি নোহোৱাকৈ অকস্মাতে আঘাত দিব নোৱাৰি, সেইদৰে এটা সমষ্টি বা এখন দেশৰ পূৰণি জীৱনধাৰা অকস্মাতে ওলটপালট কৰি দিয়াটো সহজ নহয়,—বাঞ্ছনীয়ও নহয়। এনে দৰে কোনো এক সমস্যাৰ সমাধানৰ চেষ্টাই অধিক গভীৰ আৰু জটিল সমস্যাৰ উদ্ভৱ কৰিব পাৰে।

আমি বসবাস কৰা বহিৰজগতৰ ক্ষেত্ৰত ই প্ৰযোজ্য যদিও, মানুহৰ অন্তৰজীৱনৰ ক্ষেত্ৰত ই আৰু বেচি প্ৰযোজ্য। এইটো জনাজাত কথা, যে জনজাতীয় আৰু কিছুদূৰ আদিম সমাজৰ ক্ষেত্ৰত খৰতকীয়া পৰিৱৰ্তন প্ৰচেষ্টাই বিপদসঙ্কুল পৰিণতি সৃষ্টি কৰিছে। অধিক উন্নত

সমাজৰ পৰিৱৰ্তন দ্ৰুতগামী হলেও, সিমান আহুতাল নহয়; এই জেই বিমান যুগৰ, আগন্তুক বহিৰবায়ুমণ্ডল ভ্ৰমণ যুগৰ, কেনে ধৰণৰ জীৱতাত্ত্বিক বা আন তৰহৰ পৰিৱৰ্তন হ'ব পাৰে, কোনেও ক'ব নোৱাৰে।

বহিৰজগততে যদি এয়ে হয়, তেন্তে মানুহৰ মন, অনুভূতি আৰু আত্মাত ইয়াতোকৈ অধিক পৰিৱৰ্তনে নিশ্চিত ভাবে ঠাই ল'ব। মানুহে আজি কৰ্ম আৰু অনুষ্ঠানৰ জৰীয়ে, মানৱ বুৰঞ্জীত পূৰ্বে কেতিয়াও নোহোৱা, পৰিৱৰ্তনৰ লগত সহযোগী হৈ থাকিব লগীয়া হৈছে। বাস্তৱতে এই পৰিৱৰ্তনৰ লগত মানুহে খোজ মিলাই যাব নোৱাৰা হৈছে; যদিও বিজ্ঞান আৰু কাৰিকৰী জ্ঞানৰ উৎপত্তিসমূহ ব্যৱহাৰ কৰিছে, সেইবোৰ তেওঁ কান্দিছে বুজিব পাৰিছে। শিক্ষাই সুসংগঠিত ব্যক্তি সৃষ্টি কৰিব পাৰে বুলি, যুৱক যুৱতীক সমাজৰ কাৰণে কাৰ্য্যকৰী কৰ্ম-সাধনৰ বাবে আৰু সমূহীয়া জীৱনৰ কাৰণে প্ৰস্তুত কৰিব পাৰে বুলি অনুমান কৰা হয়। কিন্তু সমাজৰ যেতিয়া নিতৌ পৰিৱৰ্তন হয়, তেতিয়া কেনেকৈ প্ৰস্তুত হ'ব লাগিব আৰু লক্ষ্য কিহত ৰাখিব লাগিব, সেই বিষয়ে বুজাটো টান হৈ পৰে। উচ্চ পৰ্যায়ৰ এক বৈজ্ঞানিক সভ্যতা আৰু সমাজ জীৱনৰ প্ৰাচীন ৰীতি পদ্ধতি, লগতে সেইবোৰৰ অন্তৰ্ভুক্ত দৰ্শনৰ মাজত সামঞ্জস্যৰ অভাৱ হৈ পৰিছে। প্ৰকৃতিৰ লগত সন্ধৰ পৰিৱৰ্তন হৈছে, আৰু আনকি মানুহৰ নিজৰ ব্যক্তিত্বৰ লগতো সন্ধৰ বিৱৰ্তন হৈছে। যান্ত্ৰিক সমাজত মানৱীয় ব্যক্তিত্বৰ মূল্য কমি আহিছে। সমষ্টিৰ মাজত ব্যক্তি হেৰাই যায়। একোটা সমূহ সমষ্টিৰ সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক উন্নতিৰ কাৰণে সঘনে যত্নবান, জটিল ব্যৱস্থাৰ আহিলা বিশেষকৈ ৰূপায়িত হয়।

আমি বহুতেই ব্যক্তিৰ উন্নতিসাধন আৰু স্বাধীনতাৰ ওপৰত যথেষ্ট গুৰুত্ব আৰোপ কৰো। আদৰ্শগত পশ্চাৎভূমিয়ে এই পদ্ধতিক সহায় কৰে বা বাধা দিয়ে। কিন্তু সত্ত্বেও ব্যক্তিৰ ব্যক্তিত্বৰ গুৰুত্ব ধ্বংস কৰাত সকলোতকৈ পৰাক্ৰমী শক্তি হৈছে যান্ত্ৰিক-উত্থান আৰু স্বয়ংগতি, অট'মেছন।

(৯)

আজিৰ যুৱক-যুৱতীৰ ওপৰত বিশেষকৈ এই দ্ৰুত গতিৰ কাৰিকৰী পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰভাৱ পৰা দেখিবলৈ পাওঁ। যুৱক আৰু বয়স্কজনৰ মাজৰ

পাৰ্থক্যই পিতৃ-মাতৃ, শিক্ষকশ্ৰেণী আৰু সমাজকৰ্মী সকলক আত্মকালত পেলাইছে। প্ৰাপ্তবয়স্ক জনে গ্ৰহণ কৰা ব্যৱহাৰিক আৰ্হিৰ আজি অনুমোদন নোহোৱা হৈ পৰিছে, লগতে পুৰণি নৈতিক মানদণ্ডকো প্ৰত্যাখান কৰা হৈছে। আইনশৃঙ্খলা হানি, মদপায়িতা, ধ্বংসাত্মক কাৰ্য্যকলাপ, যৌন আকৰ্ষণ, লগতে জীৱন আৰু কৰ্মৰ প্ৰতি হতাশবাদী নেতিবাচক মনোভাৱ,—এনে বোৰবো উদ্ভৱ হৈছে। সমানে পৰিৱৰ্ত্তনশীল কোনো প্ৰতিশ্ৰুতি বা নিশ্চয়তা নথকা এখন পৃথিৱীত ভোগবাদী নীতিসমূহৰ আকৰ্ষণ অধিক। জাতীয় সংস্কৃতিৰ প্ৰৱাহ বিপদমুখী হৈছে; সামাজিক ক্ষয়ৰ ভাৱ পৰিষ্কাৰ হৈ পৰিছে।

এইটো সম্ভৱতঃ এটা উগ্র মনোভাৱ; আজি কি হৈছে তাৰ
সঠিক বিশ্লেষণ নহয়। এইটো নিসন্দেহ যে এই ভাৱধাৰা ভাৰত
বা আন অন্তৰ্গত দেশসমূহতকৈ উন্নত আৰু আগবঢ়া সমাজ সমূহতহে
বিশেষকৈ বৰ্ত্তমান। তথাপি এইবোৰ লক্ষ্য কৰাৰ প্ৰয়োজন এই কাৰণেই
যে একে ধৰণৰ শক্তিসমূহে আমাৰ জীৱনত স্পৰ্শ কৰিব পাৰে। সম্ভৱতঃ
এই সকলোবোৰ এটা দ্ৰুত সন্ধিক্ষণ যুগৰ আৱশ্যকীয় পৰিণতি; কাৰিকৰী
জ্ঞানৰ লগত খাপ খোৱাকৈ সভ্যতাৰ এক নতুন আধাৰ ক্ৰমাৎ সৃষ্টি হ'ব,
লগতে গঢ়ি উঠিব নতুন আদৰ্শবাদ, সমূহীয়া জীৱনৰ নতুন পদ্ধতিসমূহ আৰু
এটা বিস্তৃত জীৱন-দৰ্শন।

বর্তমান সংঘটিত হোৱা ঘটনাবোৰৰ বিষয়ে, কোনোবাই যদি ইয়াক অতি হতাশাবাদী মনোভাৱ বুলি ও বিবেচনা কৰে, মই নেজানোঁ ; ভাৰতৰ বা পৃথিৱীৰ সংঘটিত ঘটনাসমূহৰ বিষয়ে মোৰ প্ৰতিক্ৰিয়া, নিৰাশাবাদী নহয় । একপ্ৰকাৰ বিশ্লেষণ কৰিব বা বাখা দিব নোৱাৰা অৱস্থাই ভৱিষ্যতৰ আশা মোৰ পৰিপূৰ্ণ কৰিছে । সম্ভৱতঃ বহুতখিনি, মোক লাগ দিয়া সৌভাগ্যৰ কাৰণেই হ'বলৈ পাইছে । আটাইতকৈ সৌভাগ্যৰ কথা হৈছে ভাৰতীয় জনসাধাৰণৰ অপৰিসীম মৰম,—আনকি মই যেতিয়া বিদেশলৈ যাওঁ, সেইবোৰ ঠাইতো জনসাধাৰণৰ বন্ধুত্ব আৰু অনুৰূপ উত্তাপসনা আদৰণি পাইছোঁ । এনে দৰেই আমাৰ ভাৰতীয় জনসাধাৰণৰ প্ৰতি মোৰ যথেষ্ট মৰম আৰু আস্থা, বিদেশৰ জনসাধাৰণৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধা আৰু স্নেহ গঢ়ি উঠিছে । মোৰ উপলব্ধি হৈছে, মানুহে দানৰ প্ৰতিদান পায় । কোনোৱে স্নেহ দিয়ে, তাৰ প্ৰতিদান তেওঁ অপৰিসীম ভাবেই পায় ; যদি বিদ্বেষ দিয়ে—তাৰো প্ৰতিদান তেওঁ পায় । মই দেখিছোঁ আৰু মোৰ অনুভৱো হৈছে,

সকলো ঠাইবে মানুহে শান্তি বিচাবে, সদভাৱ আৰু সহযোগ বিচাবে।
এইটোৱেই যদি হয়,—মই এইটো হয় বুলিয়েই ভাবো, তেন্তে ঘটনাৰ
সোঁত সংঘাতৰ পৰা সহযোগিতালৈ, যুদ্ধৰ চিন্তাধাৰাৰ পৰা শান্তিৰ কৰ্ম-
ধাৰালৈ ঘূৰাই দিব পৰা সম্ভৱপৰ হোৱাটো উচিত।

মই ভাৱো, ভীতিয়েই হৈছে সম্ভৱতঃ সৰ্বনিকৃষ্ট বস্তু, কাৰণ ভীতিৰ পৰাই সংঘাত আৰু হিংসাবৃত্তিৰ উদ্ভৱ হয়। হিংসা হৈছে ভীতিৰ প্ৰতিক্ৰিয়া, সেইদৰে অসত্যও। আমাৰ প্ৰাচীন সাহিত্যত অভয় দানেই সৰ্ব্বশ্ৰেষ্ঠ দান বুলি কোৱা হৈছে। ভীতিৰ পৰা হাত সাৰি থকা ব্যক্তিয়ে ঘটনাসমূহ শুদ্ধ পৰিপ্ৰেক্ষিত চাব পাৰে; মন আৰু কৰ্মৰ ক্ষেত্ৰতো কিছুদূৰ সততা বক্ষা কৰিব পাৰে। আজি আমি ভীতিয়ে পৃথিৱীখনক গ্ৰাস কৰা দেখিবলৈ পাইছো। আনকি সৰ্ববৃহৎ, সৰ্বশক্তিমন্ত্ৰ জাতিসমূহো ইয়াৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হৈছে। ঐশ্বৰ্য্য আৰু ক্ষমতাই ভীতি হ্ৰাস নকৰি, প্ৰকৃততে বৃদ্ধিহে কৰিছে। আমি কোনোৱেই, শুদ্ধাচাৰী আৰু অতি-মানৱসকলৰ বাহিৰে, সম্পূৰ্ণ ৰূপে ভীতি বিৰজ্জিত হব পৰা নাই। তথাপি এই আদৰ্শক আমি চকুৰ আগত ৰাখি ইয়াক লাভ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিব লাগিব। আমাৰ জনসাধাৰণৰ মাজত ভীতিৰ ভাৱ হ্ৰাস কৰাটোৱেই হৈছে ভাৰতৰ প্ৰতি গান্ধীজীৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ বৰঙণি। ভীতি-শূন্যতাই দয়াভাৱ আৰু সহন-শীলতাৰ জন্ম দিয়ে। বুদ্ধৰ কথা যেতিয়া শ্ৰৱণ কৰো, তেওঁৰ দয়া ভাৱে আমাক অভিভূত কৰে। আমি যেতিয়া অশোকৰ কথা শ্ৰৱণ কৰো, তেওঁৰ অভূতপূৰ্ব সহনশীলতাই আমাক ধৰ্ম-ধাৰণাৰ ক্ষুদ্ৰ গাণ্ডীৰ পৰা ওপৰলৈ তুলি লৈ যায়।

পৃথিবীখন জাতীয়, আন্তৰ্জাতিক, লগতে গোষ্ঠী, ধৰ্ম, আচাৰ আৰু শ্ৰেণীসম্বন্ধীয় সংঘাতৰে উভৈনদী হৈ আছে। এই সংঘাতসমূহক অস্বীকাৰ বা আওকাণ কৰিবলৈ যোৱাটো তেনেই ভুল হ'ব; তথাপি এইবোৰৰ আমি সম্মুখীন হ'ব লাগিব, সংগ্ৰামী পদ্ধতিৰে নহয়, শান্তিৰ উপায়েৰেহে; এই দৰেই এইবোৰৰ সমাধান বিচাৰিব লাগিব।

(५०)

আন্তর্জাতিক ক্ষেত্রে আজি বৃহৎ প্রশ্ন হৈছে বিশ্ব-শান্তি।
ইয়াৰ লগত জড়িত আছে আমাক কষ্ট দিয়া বৃহৎ সমস্যা আৰু দ্বন্দ্বসমূহৰ

সমাধান প্ৰচেষ্টা। এইবোৰৰ কেনেকৈ সমাধান হ'ব পাৰে, সেই বিষয়ে মই ক'ব নোখোজো। কিন্তু মই ভাবো,—কি পন্থা গ্ৰহণ কৰিম, এইবোৰৰ সমাধান বিচাৰি কোন পথেদি যাম, সেই বিষয়ে আমাৰ মনত স্পষ্ট ধাৰণা থকা উচিত। এইটো প্ৰায়ে কোৱা হয় যে প্ৰায় সম্পূৰ্ণ ধ্বংসৰ লগত জড়িত থকা যুদ্ধ আৰু আনহাতে এই সমস্যাবোৰৰ একপ্ৰকাৰ শান্তিপূৰ্ণ সমাধানৰ মাজত বৰ্ত্তমান বাহানি হ'ব লাগিব। এই দুটাই যদি উপায় হয়, তেন্তে আমাৰ নিৰ্ব্বাচন স্পষ্ট। বাহানি হোৱাৰ পিছত, এইটো হোৱা উচিত—যিয়েই পৃথিৱীৰ উত্তেজনা সমূহৰ যোগান ধৰে, তাকেই প্ৰত্যাখান কৰিব লাগিব। আমি এইটো দৃঢ় সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব লাগিব। যুদ্ধৰ আজি কোনো স্থান নাই, কাৰণ যুদ্ধই জয়ৰ ফলসমূহৰ কোনো প্ৰতিশ্ৰুতিকে নিদিয়ে। গতিকেই যুদ্ধৰ সীমান্তত থকাটো,—সীমান্তৰতী অৱস্থাৰ অভ্যাস কৰাটোৱে, জ্ঞানৰহে অভাৱ বুজায়। আমাৰ ইটো সিটোৰ মাজত প্ৰভেদ থাকিলেও খঙাল সমালোচনা আৰু দোষাৰোপ কৰাৰ পৰা আমি আঁতৰি থকাটো উচিত। আমাৰ উপলব্ধি হোৱা উচিত যে কোনো এক বিশেষ গোষ্ঠীয়ে পৃথিৱীৰ অৰ্দ্ধেকক অসৎ বা অসতৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱান্বিত বুলি ক'বলৈ যোৱাটো তেনেই ভুল। পুৰুষবাদী জগত বা কমিউনিষ্ট জগতখনক সমালোচনা কৰাটো সহজ,—কিন্তু ছয়োখন জগতৰে দোষ আছে যদিও মহৎ গুণো আছে; ছয়োখনে আভ্যন্তৰীণ দ্বন্দ্ব থকা স্বত্বেও একেটা দিশলৈকে যাবলৈ বিচাৰে; ছয়োখন বিজ্ঞান আৰু কাৰিকৰী জ্ঞানৰ অগ্ৰগতিৰে পৰিচালিত। আমাৰ কাৰণে পৃথিৱীখনক বৰ্ত্তমান অৱস্থাতে গ্ৰহণ কৰি লৈ পাবস্পৰিক সহনশীলতা বৃদ্ধি কৰিব পৰাটোৱেই হৈছে একমাত্ৰ উন্মুক্ত উপায়। পাবস্পৰিক বিৰোধী ধৰ্ম্মসমূহৰ মাজৰ সংঘাত ক্ৰমাৎ বক্তান্ত যুদ্ধৰ জৰীয়ে অস্ত পবিল; এক নতুন সহনশীলতা গঢ়ি উঠিল। প্ৰতিদ্বন্দ্বী অৰ্থনৈতিক আৰু সামাজিক তথ্যপাতিৰ মাজত কিয় সহনশীলতাৰ উদ্ভৱ হ'ব নোৱাৰে, তাৰ কোনো যুক্তি নাই। অৱশেষত জীৱনৰ বাস্তৱ ঘটনাসমূহে ছয়োটাকৈ মীমাংসিত কৰিব আৰু প্ৰভাৱিত কৰিব। বাহিৰৰ পৰা জাপি নিদিয়াকৈ, আনৰ পৰা শিকি মেলি হলেও, প্ৰত্যেক দেশৰে নিজস্ব পদ্ধতি অনুসৰি উন্নতি কৰাৰ সুবিধা থকা উচিত। এনে দৰেই প্ৰত্যেকটো আদৰ্শবাদে আনটোক প্ৰভাৱিত কৰিব, আৰু ইও আনটোৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হ'ব।

এটা জাতিৰ কাৰণে জাতীয়তাবাদ হৈছে এক স্বাস্থ্যকৰ, বাঞ্ছনীয় অৱস্থা; ইয়াক যেতিয়া দমন কৰা হয়,—ই বলিষ্ঠভাৱে প্ৰতিক্ৰিয়া কৰে।

কিন্তু যেতিয়া অতিপাত ক্ষমতাৰ লগত ইয়াক সংযোগ কৰা হয়, ই তেতিয়া হৈ পৰে আক্ৰমণশীল আৰু আত্মকেন্দ্ৰী। বিদেশী সাম্ৰাজ্যবাদ আৰু বৰ্ণ-বিদ্বেষৰ বিপক্ষে প্ৰতিক্ৰিয়াই হৈছে আধুনিক জাতীয়তাবাদ।

সৰ্বসাধাৰণতে দোষাৰোপ কৰা হয় যদিও, কম বেচি পৰিমাণে বৰ্ণ-বিদ্বেষ আজিও বহুত দেশতেই আছে। কেৱল দক্ষিণ আফ্ৰিকা ইউনিয়নতহে ই বাস্তৱ স্বীকৃত দৰ্শন। এইটো যে সংঘাতৰ এটা ভয়ঙ্কৰ উ'হ, ই স্পষ্ট কথা; যিহেতু ই প্ৰভুত্বৰ এক নিৰুপস্থিতম কপৰ লগত জড়িত, তিক্ততা আৰু প্ৰতিক্ৰিয়াৰ ই জন্ম দিবই। ধাৰাবাহিক কপে বিপদশঙ্কল পৰিণতি উদ্ভৱ কৰাৰ কথা বাদ দিলেও, এই সংঘাতক হিংসা পদ্ধতিৰে মীমাংসিত হ'বলৈ এৰি দিয়াটো হতাশাৰ বুদ্ধি হ'ব। এইটোও হ'ব পাৰে, বৰ্ণ-বিদ্বেষৰ বিপক্ষে বিশ্ব-মত এনে সৱলভাৰে গঢ়ি উঠিব যে কোনো দেশ বা সমষ্টিয়ে ইয়াক সমৰ্থন বা প্ৰয়োগ কৰিবলৈ অসমৰ্থ হৈ পৰিব। সাম্ৰাজ্যবাদ বা ঔপনিৱেশিক শাসন, যি কপেই নলওক লাগিলে, বৰ্ত্তমান পৃথিৱীত ই এতিয়াও বহুত ঠাইতে বৰ্ত্তমান; ইয়াৰ দৰ্শনে বহুতৰ মনৰ ওপৰত প্ৰভাৱ বিস্তাৰো কৰিছে। কিন্তু ই এটা গ্ৰানিময় নীতি; প্ৰত্যেক ঠাইতে ই আত্মৰক্ষামূলক অৱস্থাতহে আছে। গতিকেই বিশ্ব-নীতি এনে ধৰণৰ হ'ব লাগিব যাতে ই বৰ্ণ-বিদ্বেষ আৰু সাম্ৰাজ্যবাদৰ সামৰণি পেলাই, দেশসমূহক নিজৰ ভাগ্য নিৰ্ণয় কৰিবলৈ এৰি দিব পৰা বিধৰ হয়। কোনো কোনো দেশত ই উশৃঙ্খলতা আৰু খেলিমেলি অৱস্থাৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰে; তথাপি ই সীমিত হ'ব; বহল অঞ্চলক ই স্পৰ্শ নকৰে; সম্ভৱতঃ কিছুদিনৰ পিছত নিজেই ই শুদ্ধ পথলৈ আহিব। যি অশুদ্ধ আৰু আজি যিহে বিপদশঙ্কল পৰিণতিৰ সৃষ্টি কৰে,—সেইটো হৈছে এখন দেশে আন এখন দেশৰ ওপৰত নিজা ইচ্ছা জাপি দিবলৈ কৰা চেষ্টা।

সামৰিক চুক্তি আৰু শীতল যুদ্ধ, অতীতত সেইবোৰৰ যিয়েই কাৰণ নেথাকক লাগিলে, আজি এইবোৰে নিৰাপত্তা হানি আৰু যুদ্ধ ভীতিৰ উদয় কৰিছে। এইবোৰে দেশ সমূহৰ স্বাভাৱিক উন্নতিত বাধা দিছে, বিশ্বৰ পৰিবেশ কলুষিত কৰিছে। যেতিয়ালৈকে শীতল যুদ্ধ থাকে, তেতিয়ালৈকে সহনশীলতাৰ উদয় নহয়। অনুন্নত দেশসমূহক উন্নত আৰু মানদণ্ড উন্নয়ন কাৰ্য্যত সহায় কৰাৰ পৰিৱৰ্ত্তে, সামৰিক বিচাৰধাৰা প্ৰয়োগ কৰা হয়; কোনো কোনো সময়ত একোটা প্ৰতিক্ৰিয়াশীল,

জন-সাধাৰণৰ দ্বাৰা ঘৃণিত ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাক গঢ়ি তোলা হয়,—ই নিৰাপত্তা হীনতাত অধিককৈ যোগান ধৰে। পৃথিৱীৰ আলৈআলুকাৰ, সংঘাত আৰু উত্তেজনা সমূহক বাহুস্পৰ্শৰে বা শুদ্ধাচাৰী বচন উচ্চাৰণৰে আঁতৰাব পাৰি বুলি ভবাটো অবাস্তৱ কথা। কিন্তু উত্তেজনা সমূহ হ্ৰাস কৰিবলৈ বিচৰা, আৰু অৱশেষত সংঘাতৰ সম্ভাৱনাকেই নিৰ্মূল কৰি দিব পৰা, তেনে এটা কাৰ্য্যপন্থা দাঙি ধৰাটো তেনেই অবাস্তৱ নহয়। প্ৰকৃততে এই কাৰ্য্যপন্থা হৈছে ইয়াৰ লগত সামঞ্জস্য থকা ৰাজনৈতিক, অৰ্থনৈতিক নীতিসমূহৰ লগত জড়িত থকা, এক নতুন মানসিক বিচাৰধাৰা। বহুকথিত পঞ্চনীলে এনে ধৰণৰ এটা বিচাৰধাৰাকে আগবঢ়ায়; এই বিচাৰধাৰা বাস্তৱ হ'ব পাবে একমাত্ৰ যদিহে মন আৰু আত্মাৰ পৰিৱৰ্তন হয়, কেৱল শব্দ সঞ্চালনৰে নহয়। শান্তি কেৱল যুদ্ধৰ বাস্তৱ অনুপস্থিতিয়েই নহয়; ই সমগ্ৰ পৃথিৱীতে শান্তিৰ এটা পৰিবেশ গঢ়ি তোলাৰ প্ৰচেষ্টাহে।

(১১)

যদিও সকলো সময়তে কৃতকাৰ্য্য হৈছে বুলি মই ক'ব নোখোজোঁ, আমি আন্তৰ্জাতিক বিষয়ত ভাৰতত এই নীতিকেই অনুসৰণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছোঁ। সৰ্বশেষত আভ্যন্তৰীণ অৱস্থা আৰু উন্নতিৰ ওপৰত বৈদেশিক নীতি নিৰ্ভৰ কৰে। গতিকে আন্তৰ্জাতিক বিষয়ত ফলদায়ক অংশ গ্ৰহণ কৰিবলৈ হলে আভ্যন্তৰীণ উন্নতি আৱশ্যকীয় হৈ পৰে। স্বাভাৱিকতে আমাৰ নিজা কল্যাণৰ কাৰণেও ই বিশেষ প্ৰয়োজনীয়।

প্ৰথম পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা আৰু দ্বিতীয় পৰিকল্পনাৰ দুবছৰৰ অন্তত আমি সকলোপিনে নিশ্চিত ভাবে উন্নতি কৰিছোঁ। কিছুমান জ্বলজ্বল পটপটকৈ ওলাই থকা প্ৰমাণ আছে। কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত আমাৰ আশা অনুপাতে এই অগ্ৰগতি দ্ৰুত হোৱা নাই; কিন্তু আমি এইষাৰ কথা মনত ৰখা উচিত হ'ব যে যিখিনি উন্নতি হৈছে, সেয়ে হৈছে দৃঢ় আৰু সৌষ্ঠৱপূৰ্ণ। কৃষি আৰু শিল্প, উভয়তে এই উন্নতি দেখুওৱা হৈছে; সৰ্বশেষত ইয়াৰ ওপৰতেই আমাৰ ভৱিষ্যতো নিৰ্ভৰ কৰিছে।

শিক্ষা হৈছে এই উন্নতিৰ আধাৰ; গতিকেই বুনিয়াদি আৰু কাৰিকৰী শিক্ষা উভয়ৰে বিস্তাৰৰ ওপৰত যথেষ্ট মনোনিবেশ কৰা হৈছে। কোটি কোটি লৰাছোৱালীয়ে স্কুল আৰু কলেজত পঢ়িছে, হেজাৰ শ জনে বিশ্ববিদ্যালয়

আৰু কাৰিকৰী অনুষ্ঠান সমূহত শিক্ষা পাইছে। এইয়া ভাৰতৰ জনসংখ্যাৰ মাথোন এটা অংশহে; এতিয়াও বহুত কৰিবলগীয়া বাকী আছে। তথাপিও, এইয়া সবহীয়া সংখ্যাই। স্কুল আৰু কলেজৰ পৰা যেতিয়া ওলাই আহিব, তেঁওলোকে লগত লৈ আহিব নিজা কৰ্মজীৱনলৈ নতুন এক দৃষ্টিভঙ্গী। এই দৰেই, লেহেমকৈ হলেও, অৱশ্যস্তাৱীকৈ, সামাজিক আৰু সমূহৰ পৰিৱৰ্তন আহিছে। সম্ভৱতঃ স্ত্ৰী শিক্ষাৰ প্ৰসাৰতাই হৈছে সৰ্ববৃহৎ আৰু সৰ্বতীৱ বৈপ্লৱিক পৰিৱৰ্তন। এই ছোৱালীহঁতে আৰু যুৱতী মহিলাসকলে প্ৰভাৱ পেলাইছেই। ক্ৰমাগত ভাৱে ভাৰতীয় ৰাইজৰ সমগ্ৰ জীৱনকে তেঁওলোকে পৰিৱৰ্তিত কৰিব। বৰ্তমান এই পৰিৱৰ্তন সমূহ গাৱঁলীয়া অঞ্চলতকৈ চহৰবোৰতহে সাধিত হৈছে। তথাপি আমাৰ গাওঁবোৰকো এইবোৰে ক্ৰমাৎ স্পৰ্শ কৰিবলৈ লৈছে; কেইবছৰ মানৰ ভিতৰতেই ই সমগ্ৰ স্কুলীয়া চামটোক সামৰি ল'ব।

বৰ্তমান শিক্ষাপদ্ধতিৰ বিষয়ে সমালোচনাৰ ভঙ্গীত বহুত কথাকে কোৱা হয়। আমাৰ প্ৰায় বহুতেই ইয়াৰ কিবা এটা নহয় কিবা এটা ভাগৰ সমালোচনাত যোগ দিছে। তথাপি এইটো সত্য, শিক্ষা খৰচ গতিত বিস্তাৰ হৈছে; ই আমাৰ জীৱন-ধাৰণাৰ আৰ্হিকো সলাইছে।

জন-সংখ্যাৰ সমস্যা এটাও আছে। সমগ্ৰ পৃথিৱীতে জন-সংখ্যাৰ অদ্ভুত বৃদ্ধি পাইছে; এই বৃদ্ধিৰ গতিত শতিকাৰ অন্তত বিশ্বৰ জন-সংখ্যা ৩,৫০০০ আৰু ৫,০০০ নিযুতৰ ভিতৰত বৃদ্ধি পাব বুলি ধাৰণা কৰিব পাৰি। ভাৰতত ২০০০ খ্ৰীষ্টাব্দত ৬০০ আৰু ৬৮০ নিযুতৰ ভিতৰত হ'ব বুলি বিভিন্ন গণনা কৰা হয়। যদি কিছুদূৰ বৃদ্ধিৰ গতিকে আমি কথিব পাৰো, তেতিয়া হলেও অতি কমেও ৬০০ নিযুত হ'ব পাৰে বুলি ধাৰণা কৰিব পাৰি।

এই জন-সংখ্যা বৃদ্ধিৰ দুটা ফাল আছে। কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত আমি উন্নতি কৰিলেও, ই যে অৰ্থনৈতিক উন্নতিৰ পথত বাধা দি মানদণ্ড নিম্ন স্তৰত ৰাখে, সেইটোৱেই আমাক অতি বেচি আতঙ্কিত কৰিছে। আনটো হৈছে বিশ্বৰ জন-সংখ্যাৰ এই প্ৰচণ্ড বৃদ্ধিয়ে পৃথিৱীৰ সম্পদৰাশি, লগতে শিল্প-উৎপাদিত বস্তুসম্ভাৰক ভয়ানক দ্ৰুততাৰে গিলি পেলাইছে। আজি আমেৰিকাৰ যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ দৰে সমগ্ৰ পৃথিৱীখন যদি এনেদৰে পৰিচালিত হ'ব লগা হয়, তেন্তে সম্ভৱতঃ এই শতিকাৰ অন্তত, বৰ্তমানৰ লক্ষ্য, পৃথিৱীৰ সকলোবোৰ বস্তুসম্ভাৰ শেষ হৈ যাব। এইটো অৱশ্যে নহয়। আন

দেশসমূহত যদিও খৰচৰ হাৰ মন্থৰ, তথাপিও বৰ্ত্তমানৰ লভ্য বস্তুসমূহৰ, কেইশ মান বছৰৰ ভিতৰতে শেষ হৈ যাব। এই দৰেই দুটা অৱস্থাৰ উদ্ভৱ হৈছে; এটা হৈছে জন-সংখ্যা বৃদ্ধিৰ হাৰ কমাব লাগিব; আনটো হৈছে আমি আন শক্তি সঞ্চাৰ আৰু বস্তুসমূহৰ বিচাৰি উলিয়াব লাগিব। সম্ভৱতঃ আণৱিক শক্তিৰ উৎকৰ্ষ সাধনে আন শক্তিসমূহৰ যোগান ধৰিব। ভাৰতত আমি জন-সংখ্যা বৃদ্ধি নিয়ন্ত্ৰণৰ কথাৰে অতিপাত চিন্তিত; এইটো কেৱল প্ৰয়োজনীয় কথাই হোৱা নাই, অত্যাৱশ্যকীয় কথাও হৈছে।

(১২)

দুটা মূল কথা আমি মনত ৰাখিব লাগিব। এটা হৈছে, কিছুমান জাতিৰ উৎপাদিকা শক্তিৰ প্ৰচণ্ড বৃদ্ধি; ইয়াৰ পৰিণতি স্বৰূপে বিজ্ঞান আৰু কাৰিকৰী জ্ঞানৰ প্ৰতিদান ঐশ্বৰ্য্য আৰু ক্ষমতাৰ উদ্ভাৱন। আনটো হৈছে, সমৃদ্ধিশালী পৰাক্ৰমী জাতিসমূহ আৰু অনুন্নত জাতিসমূহৰ মাজৰ বিৰাট পাৰ্থক্য। এই পাৰ্থক্য বৃদ্ধি পাই আহিছে; স্বাভাৱিকতে অনুন্নত দেশসমূহৰ মানদণ্ড উন্নয়ন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰা স্বত্বেও, বৰ্ত্তমান কেই বছৰ মানৰ ভিতৰত এই পাৰ্থক্য যথেষ্ট ভাৱে বৃদ্ধি পাইছে। প্ৰকৃততে অৰ্থনৈতিক আৰু আন শক্তিসমূহক যদি সম্পূৰ্ণ কৈ খেলিবলৈ এৰি দিয়া হয়, তেন্তে এইবোৰে চহকী জাতিসমূহক অধিকতৰ চহকী আৰু শক্তিশালী কৰি তুলিব। আনবোৰে তেঁওলোকৰ মূল প্ৰয়োজন সমূহৰ কাৰণেও আনকি কষ্টকৰ সংগ্ৰাম কৰিব লগা হব। যাৰ আছে, সি অধিকতৰ ভাৱে পাব। এখন দেশৰ আন্তৰ্জাতিক ক্ষেত্ৰতো আনকি উন্নত অঞ্চলসমূহে অনুন্নত অঞ্চলসমূহতকৈ অধিকতৰ ভাৱে আগবাঢ়িবলৈ বিচাৰে।

ইয়াৰ প্ৰতিদান স্বৰূপে জাতিসমূহৰ ভিতৰত সংঘাত আৰু যুদ্ধৰ বিপদ উদ্ভৱ হয়; অনুন্নত দেশসমূহত সামাজিক অস্থিৰতা বৃদ্ধি পায়। ঐশ্বৰ্য্য আৰু ক্ষমতা হৈছে প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা আৰু সংঘাতৰ উহ। আনহাতে, দাৰিদ্ৰ্য আৰু কষ্টয়ো গুলটপালট সংঘাতৰ সৃষ্টি কৰে। ছয়োটাৰে পৰিণতি ভীতি আৰু নিৰাপত্তাহীনতা। ঐশ্বৰ্য্য আৰু ক্ষমতাৰ অতিপাত কেন্দ্ৰীভূত অৱস্থাই নিৰাপত্তা নানে; ই পৃথিৱীৰ চলমান শক্তিসমূহৰ উচিত উপলব্ধিত বাধাহে দিয়ে। গতিকে এই প্ৰভেদসমূহ জাতি আৰু জাতিৰ মাজতেই হওক বা এটা জাতিৰ ভিতৰতেই হওক, হ্ৰাস পোৱাটো উচিত।

আণৱিক যুগ এটাৰ সমস্যা যোৱা অতীত দিনৰ গতানুগতিক বিচাৰ-ধাৰাৰে সমাধান কৰিবলৈ যোৱাটো সম্ভৱপৰ কথা নহয়। ৰাজনীতিতেই হওক বা অৰ্থনীতিতেই হওক, ধৰাবন্ধা ভাৱধাৰাই সন্তোষজনক পৰিণতিৰ উদ্ভৱ কৰিব নোৱাৰে। আন্তৰ্জাতিক বিষয়ত ভীতি আৰু বিদ্বেষৰ লগত জড়িত শীতল যুদ্ধ চলাই যোৱাৰ বুদ্ধিহীনতা আমি দেখিবলৈ পাইছো। ই কেৱল মানৱ জাতিৰ বিপদহে বৃদ্ধি কৰিছে। ই সম্ভৱতঃ কোনো সমাধানকেই যে আনিব নোৱাৰে, সেইখাৰ কথা স্পষ্ট হৈ পৰিছে। খ্যাতিনামা বৈজ্ঞানিকসকলে প্ৰত্যেকটো আণৱিক পৰীক্ষাই বৰ্ত্তমান আৰু ভৱিষ্যত বংশধৰসকলৰ কাৰণে বিপদশঙ্কল পৰিণতি বুলি কোৱা স্বত্বেও, আণৱিক পৰীক্ষা চলিয়েই আছে। কিয় তেন্তে বাক কোনো অৰ্থ বা যুক্তি নথকা, নৈতিক সমৰ্থন দূৰৰে কথা, এই অপ্ৰচলিত নীতিসমূহৰ অনুধাৱন কৰা হৈছে? সকলো আণৱিক পৰীক্ষা বন্ধ, লগতে অস্ত্ৰশস্ত্ৰৰ পৰিমাণ হ্ৰাসৰ ক্ষেত্ৰত ক্ৰমাগত অগ্ৰগতিৰ সপক্ষে সৰ্বসন্মত সিদ্ধান্ত গ্ৰহণত বাধা দিছে; যুক্তিয়ে প্ৰত্যেকখন দেশৰে সুবিধাৰ কাৰণে দ্বিপক্ষীয় ব্যৱস্থাৰ যোগান ধৰিব লাগিব।

এই একেটা যুক্তিকে অৰ্থনৈতিক তথ্যপাতি আৰু বিচাৰধাৰাৰ ক্ষেত্ৰতো প্ৰয়োগ কৰিব পাৰি। সামূহিক দাৰিদ্ৰ্য আৰু আনফালে তুলনামূলক ভাৱে সুবিধাসম্পন্ন কেইখনমান ঐশ্বৰ্য্যসম্পন্ন দেশৰ অৱস্থান সমুদ্ৰ পৃথিৱীখনত জড়িত হৈ থকা বিপদসমূহৰ কথা খুব কম পৰিমাণেহে উপলব্ধি কৰা হৈছে। অনুন্নত দেশসমূহৰ মানদণ্ড উন্নয়ন কৰাটো যদি অত্যাৱশ্যকীয়, তেন্তে সমৃদ্ধিশালী দেশসমূহৰ কাৰণে নিজা দৃষ্টিকোণৰ পিনৰ পৰাই, ইয়াৰ গতি খৰতৰ কৰাটো সমানেই আৱশ্যক। আজিৰ এই সমস্যাবোৰ এখন নতুন পৃথিৱীৰ বস্তু। পুৰণি পৃথিৱীৰ পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰি এইবোৰৰ সমাধান কৰিব নোৱাৰি।

ই এক শোকাৱহ কথা। পৃথিৱীৰ সামাজিক অগ্ৰগতিক ভীষণ ভাৱে বিপদাপন্ন কৰি অজস্ৰ ধন অস্ত্ৰশস্ত্ৰৰ কাৰণে ব্যয় কৰা হয়। ইয়াতোকৈ শোকাৱহ কথা হৈছে, উপলব্ধিৰ পথ মুকলি হৈ থকা স্বত্বেও ভীতি আৰু যুক্তিহীনতাৰ পৰিৱেশ ক্ৰমাগত প্ৰৱৰ্ত্তমান। আৰ্থিক ভীতি আৰু উত্তেজনাৰ সৃষ্টি কৰা সামৰিক বিচাৰধাৰাৰ জৰীয়ে কোনো বুজাপৰা হব নোৱাৰে। কোনো এখন বিশেষ দেশক ইয়াৰ বাবে মই জগৰীয়া কৰিব নোখোজো—এই কাৰণেই যে কম বেচি পৰিমাণে

সকলোবোৰ দেশেই এই ভীতিশঙ্কল পৰিৱেশৰ গৰাহত বৰ্তমান ; এইবোৰে তাৰ পৰা নিজকে বিচ্ছিন্ন কৰিবও নোৱাৰে। আনদেশৰ লগত আমাৰ দেশৰ সম্বন্ধৰ ক্ষেত্ৰত, এই পৰিৱেশৰ পৰিৱৰ্ত্তনৰ কাৰণে আমি অহোপুৰুষাৰ্থ কৰিব পাৰো।

পুৰ্জিবাদৰ আদিছোৱাত বাস্তৱতে কিছুদূৰ অধিক উৎপাদনৰ ওপৰত সৰ্বাধিক গুৰুত্ব দিয়া হৈছিল। সেই সময়ত সেইটো প্ৰয়োজন আছিল। কিন্তু ই ক্ৰমাৎ স্পষ্ট হৈ আহিল যে কেৱল উৎপাদনেই আমাৰ সমস্যা সমাধান নকৰে, নাইবা সুখ আৰু সন্তোষো নিদিয়। ঐশ্বৰ্য্যৰ কাৰণে, প্ৰাপ্তিৰ কাৰণে, অধিকতৰ ধন-সম্পত্তিৰ কাৰণে, একাগ্ৰ আকৰ্ষণে মন কলুষিত কৰে; ঈৰ্ষা আৰু দ্বন্দ্ববো সৃষ্টি কৰে। যদি কোনো এখন সমাজত বা পৃথিৱীত সামাজিক ভাব-সাম্য সৃষ্টি কৰাটোৱেই লক্ষ্য হয়, তেন্তে কেৱল উৎপাদনে ইয়াক সাধিব নোৱাৰে। প্ৰকৃততে ই অধিকতৰ ভাব-অসাম্যবহে সৃষ্টি কৰিবলৈ লয়। এই দৰেই সমবিতৰণ আৰু উৎপাদিত বস্তুৰ শুদ্ধ প্ৰয়োগৰ সমস্যা গুৰুতৰ হৈ পৰে। শেষ মীমাংসাত প্ৰয়োজন হৈছে কেনেকৈনো জীৱন ধাৰণ কৰিব পাৰি, তাৰ জ্ঞান। মানৱীয় বিচাৰধাৰা বা নৈতিক প্ৰশ্নক বাদ দি, অৰ্থনৈতিক নীতিপদ্ধতিক প্ৰকৃতিৰ বিধানসমূহৰ একপ্ৰকাৰ বাখ্যা বুলি বিবেচনা মুঠেই কৰিব নোৱাৰি।

(১৩)

এই বৃহৎ সমস্যাবোৰৰ মই পুনঃ পুনঃ উল্লেখ কৰিছোঁ। এই কাৰণেই যে এইবোৰৰ পৰা আমি আঁতৰি থাকিব নোৱাৰোঁ। এইবোৰে আনকি আমাৰ ঘৰুৱা সমস্যাকো প্ৰভাৱিত কৰিছে। উদ্ভবাধিকাৰত্বৰ সূত্ৰে পোৱা ভাৱধাৰাৰ লগত আমি এনেকৈ নিৱদ্ধ যে, আমাৰ সমস্যাসমূহক বৰ্ত্তমান দিনৰ পৰিপ্ৰেক্ষিত বিবেচনা কৰি চোৱা টান হৈ পৰিছে। দাৰিদ্ৰ্য হৈছে নিম্নগামিতা। ইয়াৰ হাতসৰাটোৱেই হৈছে ইয়াৰ প্ৰতি স্বাভাৱিক প্ৰতিক্ৰিয়া। দাৰিদ্ৰ্যৰ মাজত স্বাধীনতাৰ কথা কবলৈ যোৱাটো প্ৰায় পাৰম্পৰিক বিৰোধী কথা। সকলোতকৈ নিকৃষ্টতম কথা হৈছে দাৰিদ্ৰ্য আত্ম-প্ৰৱাহমান হবলৈ বিচাৰে। ব্যক্তিৰ হাততেই হওক বা সমাজৰ হাততেই হওক, অতি-বেচি ঐশ্বৰ্য্য আৰু ধন-সম্পদৰ কিছুমান সহযোগী দোষ আছে। এইবোৰ আজি প্ৰতীয়মান হৈছে। কেৱল বিষয়

সম্পদৰ স্তৰীকৃত্বই মানুহৰ অন্তৰ্জীৱনৰ শূন্যতাৰ কথাও সূচাব পাৰে। সমাজবাদী বিচাৰধাৰা হৈছে অৰ্থনৈতিক বস্তু ; তথাপিও ই আনবোৰ বস্তুকো বিচাৰ কৰি চাবলৈ বিচাৰে। এটা ভয় আছে, সমাজবাদে সম্পদ, আনকি সমবিতৰণৰ সৃষ্টি কৰিলেও, জীৱনৰ কিছুমান অৰ্থপূৰ্ণ বস্তু হেৰুৱাব পাৰে। এইটো কথাৰ কাৰণেই বিশেষকৈ ব্যক্তিৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰাৰ দৰকাৰ হৈ পৰে।

ভাৰতত আজি আমাৰ বিশেষকৈ সমস্যা হৈছে অৰ্থনৈতিক আৰু জীৱন নিৰ্বাহৰ মানদণ্ডৰ উন্নতি সাধনৰ। যদিও আমি সঠিককৈ বাখ্যা কৰা নাই, তথাপি সমাজবাদী আৰ্হিৰ সমাজ-ব্যৱস্থা আমি জানি শুনিৱেই লক্ষ্যস্বৰূপে দাঙি ধৰিছোঁ। মই ভাবো সঠিক বাখ্যাবৰ্জন বাঞ্ছনীয়, এই কাৰণেই যে ক্ৰমাৎ ই ৰীতি আৰু ধ্বনিত পৰিণত হৈ দ্ৰুত গতিত পৰিৱৰ্ত্তিত এখন পৃথিৱীত শুদ্ধ চিন্তাৰ পথত প্ৰতিবন্ধক হৈ পৰে। কিন্তু অতিপাত অস্পষ্টতাৰো কাৰ্য্যকৰী কৰ্ম্ম-সাধনৰ পথত বাধা দিয়ে। গতিকেই কিছু সঠিক লক্ষ্য আৰু সেইবোৰত কেনেকৈ উপনীত হব পাৰি, সেই বিষয়ে স্পষ্ট ধাৰণাৰ প্ৰয়োজন।

মই আগতে কৈ আহিছোঁ। যে বাহিৰৰ পৰা কোনো হেঁচা নপৰাকৈ প্ৰত্যেক দেশে নিজা উন্নতি নিজে কৰিব লাগে। সহায় আৰু পৰামৰ্শ আদৰ্শীয় যদিও, বাহিৰৰ পৰা জাপি দিয়া বস্তুৱে স্বাস্থ্যকৰ উন্নতি সাধনত বাধা দিয়ে ; ই সংঘাতবো সৃষ্টি কৰে। আন দেশৰ প্ৰতি অত্যাচাৰ নকৰাকৈ প্ৰত্যেক দেশে নিজৰ নীতি নিজে গঢ়ি লব লাগে। আমাৰ কাৰো সত্যৰ ওপৰত একচেতীয়া অধিকাৰ নাই ; আমাৰ কাৰণে যি উপযোগী, সি আন পৃথক অৱস্থাত বসবাস কৰা সকলৰ প্ৰতি উপযোগী নহবও পাৰে ; এইবাৰ কথা আমি গ্ৰহণ কৰি লোৱা উচিত। এইখন পৃথিৱীত আমি ভাল নোপোৱা বহুত বস্তুকে মানি লৈ থাকিব লাগিব। আমি প্ৰয়োগ কৰিব পৰা একমাত্ৰ প্ৰভাৱ হৈছে, আমাৰ ব্যৱহাৰ আৰু নীতি ; তাকো কৰিব পৰা হয় আনৰ লগত বন্ধুত্বপূৰ্ণ সহযোগৰ জৰীয়েতেহে, —এইখিনি কথাও আমি গ্ৰহণ কৰি লব লাগিব। আজি প্ৰতিদ্বন্দ্বী আদৰ্শবাদৰ মাজত বিৰাট পাৰ্থক্য থকা স্বত্বেও, মই ভাবো, সামঞ্জস্যৰ এলেকা বৃদ্ধি পাইছে ; অৱস্থাই ইটোক সিটোৰ অধিকতৰ কাষ চপাই আনিছে। ভীতি যদি নেথাকে, হুমকী আৰু বাধ্যবাধকতাৰ যদি প্ৰয়োগ নহয়, কাষ চাপি অহাৰ এই পদ্ধতি দ্ৰুত হবলৈ বাধ্য। ইয়াৰ পৰা বহুল

ভাবে ইয়াকে বুজিব পাৰি যে ৰাজনৈতিক ক্ষেত্ৰই হওক বা অৰ্থনৈতিক ক্ষেত্ৰতেই হওক, জাতিসমূহৰ মাজৰ স্থিতিৱস্থাক গ্ৰহণ কৰি লব লাগিব। সমাধান-আৱশ্যক সমস্যা সমূহৰ শান্তিপূৰ্ণ উপায়েৰে সম্মুখীন হব লাগিব।

একোটা জাতিৰ অন্তৰ-দ্বন্দ্ব আছে। তথাপি এটা পাৰ্থক্য আছে; প্ৰাপ্তবয়স্ক ভোটধিকাৰ থকা গণতান্ত্ৰিক ব্যৱস্থাত এই দ্বন্দ্বসমূহ স্বাভাৱিক বিধানতান্ত্ৰিক উপায়েৰে সমাধান কৰিব পাৰি। মুঠতে কবলৈ গলে, ধৰ্ম্মদ্বন্দ্ব আজি সংঘটিত নহয়। বৰ্ণসমস্যা আছে যদিও বৰ্ণ-সংঘাত আজি পৃথিৱীৰ কেইটামান এলেকাতে সীমাবদ্ধ হৈ আছে। ভাৰতত আমাৰ প্ৰাদেশিকতা বা ভাষাগত সংঘাতৰ দুখলগা দৃষ্টান্ত আছে। মুখ্যতে শ্ৰেণী-স্বার্থৰ সংঘাতে আজি সমস্যাৰ সৃষ্টি কৰিছে; এনেবোৰ অৱস্থাত চমু স্বার্থক স্থানচ্যুত কৰাটো সহজ নহয়। তথাপিও ভাৰতত আমি পুৰণি ৰাজপুৰুষ, বৰ বৰ জাগিৰদাৰ, তালুকদাৰ, জমিদাৰ—এই সকলৰ পৰাক্ৰমী চমুস্বার্থসমূহক শান্তিপূৰ্ণ উপায়েৰে সমাধা কৰিছোঁ; এমুঠি সুবিধাভোগীৰ অনুকূলে গঢ়ি উঠা এটা নিকপকপীয়া পদ্ধতি আমি ভাবি পাইছোঁ। গতিকে আমি শ্ৰেণী সংঘাত যে আছে, সেইবোৰ কথা স্বীকাৰ কৰিব লাগিব। সেই বুলি এইবোৰ কিয় আমি শান্তিপূৰ্ণ উপায়েৰে সমাধা কৰিব নোৱাৰো, তাৰো কোনো যুক্তি নাই। এইটো কথা কৃতকাৰ্য্য হব,—যদিহে আমাৰ দৃষ্টিগোচৰত ৰাইজে স্পষ্টকৈ বুজিব পৰা এটা উপযুক্ত লক্ষ্য থাকে।

(১৪)

ব্যক্তিগত ভাবে মই ভাবো পুৰ্জিবাদৰ আধাৰ, আক্ৰোশী সমাজ ব্যৱস্থা, বৰ্তমান যুগৰ কাৰণে উপযোগী আৰু নহয়। এটা পূৰ্বৱৰ্ত্তী কালত ই উপযোগী আছিল যদিও, পুৰ্জিবাদৰ খতিয়ানত বহুত লাভালাভৰ কথা আছে যদিও, পৃথিৱীখন আজি আৰু সেই স্তৰত নাই। ই যথেষ্ট জটিল আৰু জন-সংখ্যাবহুল; আমি প্ৰায় ইটোৱে সিটোৰ দুৱাৰদলিত অৱস্থান কৰিব লগাত পৰিছোঁ। গতিকেই আমি আধুনিক অৱস্থা আৰু গতিধাৰাৰ লগত সামঞ্জস্য থকা প্ৰতিযোগিতাৰ ঠাইত অধিকতৰ সহযোগিতা থকা এক উচ্চ পৰ্য্যায়ৰ ব্যৱস্থা উদ্ভাৱন কৰিব লগাত পৰিছোঁ। সৰ্বশেষত ই এক বিশ্ব-ৰাষ্ট্ৰৰ জন্ম দিব লাগিব। এইটো সম্ভৱপৰ হব পাৰে আনৰ ওপৰত হেতাওপৰা নকৰাকৈ প্ৰত্যেক জাতিগোষ্ঠী গঢ়ি উঠিবৰ কাৰণে প্ৰয়োজনীয় এক স্বাধীনতাৰ পৰিবেশতহে।

লাভ উপাৰ্জনৰ উদ্দেশ্যৰ ওপৰত ভিত্তি কৰা আক্ৰোশী সমাজখন যদিও গঢ়ি উঠা নতুন পৃথিৱীখনত অচল যেন অনুমান হয়, তথাপি এইটো বুজিব নেলাগিব যে ইয়াৰ উদগনিৰ আজি ওৰ পৰিছে। অৰ্থনৈতিক সা-সুবিধাৰ ক্ষেত্ৰত ই আৱদ্ধ নেথাকিব পাৰে, তথাপিও উদগনিৰ প্ৰয়োজন সদায়ে আছে। জীৱনক সুতীক্ষ্ণ কৰিবলৈ, সৌষ্ঠৱ দিবলৈ, অভিযান আৰু আৱিষ্কাৰৰ মনোভাৱ আমি জগাই তুলিব লাগিব। ব্যক্তি উদ্যোগৰ কাৰণে এখন ডাঙৰ পথাৰ এতিয়াও আছে; ইয়ো কিন্তু পৃথক উপায়েৰেহে, আক্ৰোশী উপায়েৰে নহয়,—পৰিচালিত হব লাগিব; ভাৰতত আমি পলমকৈ হলেও উদ্যোগবিপ্লৱৰ এক স্তৰত সোমাই পৰিছোঁ। আমি এই কাম হাতত লৈছো এনে এটা সময়ত, যেতিয়া পৃথিৱীৰ কোনো কোনো অংশ জেট আৰু আণৱিক বিজ্ঞানৰ যুগত সোমাই পৰিছে। গতিকে আমি এই দুটা বৈপ্লৱিক পৰিৱৰ্ত্তনৰ লগত সোমাই পৰিছোঁ। গতিকে আমি এই দুটা বৈপ্লৱিক পৰিৱৰ্ত্তনৰ লগত সমানে খোজ পেলাই আগবাঢ়িব লাগিব; ইয়াৰ লগতো জড়িত হৈ আছে এটা ভয়ানক বোজা। সমাজবাদক আমি লক্ষ্য স্বৰূপে গ্ৰহণ কৰিছোঁ; ই শুদ্ধ আৰু উপযোগী বুলি অনুমান হোৱাৰ কাৰণেই কেৱল নহয়, আমাৰ অৰ্থনৈতিক সমস্যাসমূহ সমাধানৰ কাৰণে আন একো উপায় নাই, সেই কাৰণেহে; এইটো কোনো কোনো সময়ত কোৱা হয় যে শান্তিপূৰ্ণ, গণতান্ত্ৰিক উপায়েৰে উন্নতি খৰতকীয়া কৰিব নোৱাৰি। গতিকেই কৰ্ত্তৃত্বশীল, বাধ্যতামূলক উপায় গ্ৰহণ কৰিবই লাগিব। এইটো প্ৰস্তাৱ মই গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰোঁ। বাস্তৱতে ভাৰতত আজি গণতান্ত্ৰিক উপায় প্ৰত্যাখান কৰাৰ যেই কোনো প্ৰচেষ্টাই ভাঙোণৰহে সৃষ্টি কৰিব; এনে দৰেই ই সুশীল উন্নতিৰ সকলো আশাৰ অন্ত পেলাব। দীৰ্ঘকালীন দৃষ্টিকোণৰ পৰা মই ব্যক্তিৰ মৰ্য্যাদা আৰু যিমানদূৰ সম্ভৱ যিমানদূৰ স্বতন্ত্ৰতাৰ ওপৰত বিশ্বাস কৰোঁ; এক জটিল সমাজ ব্যৱস্থাত যাতে ই আনৰ প্ৰতি অন্যায়ে কৰিব নোৱাৰে, সেই উদ্দেশ্যৰে ইয়াকো সীমিত কৰিব লগা হয়।

আমি হাতত লোৱা এই মহৎ কামে জন-সাধাৰণৰ পৰা সম্পূৰ্ণ সহযোগিতা দাবী কৰে। যেতিয়ালৈকে জন-সাধাৰণৰ গ্ৰহণযোগ্য, তেওঁলোকক প্ৰতিদানৰ প্ৰতিশ্ৰুতি দিব পৰা, এক লক্ষ্যবস্তু দাঙি ধৰিব নোৱাৰোঁ, তেতিয়ালৈকে এই সহযোগিতা আহিব নোৱাৰে। আমি যি পৰিৱৰ্ত্তন বিচাৰিছোঁ, ই কোনো কোনোৰ কাৰণে অসহনীয় হলেও,

বাইজৰ ওপৰত বোজা দিয়াটো ই আৱশ্যকীয় কৰি তুলিছে। যেতিয়ালৈকে উপলব্ধি নহয় যে তেওঁলোক এনে এক সমাজ গঢ়া কাৰ্য্যৰ অংশীদাৰ, যি সমাজে তেওঁলোকৰ উপকাৰ সাধিব, তেতিয়ালৈকে এই বোজা তেওঁলোকে গ্ৰহণো নকৰে, নাইবা পূৰ্ণসহযোগো নিদিয়ে। যাক “মুক্ত উদ্যোগ” বোলা হয়, ই জন-সাধাৰণক কেতিয়াও আকৰ্ষিত কৰিব নোৱাৰে। ইয়াৰ জৰীয়ে আমাৰ বস্তুসম্ভাৰ কেতিয়াও এনে উদ্দেশ্যৰ কাৰণে নিয়োগ কৰিব লগা হয়, যাৰ কোনো প্ৰাথমিক মূল্যই নাই। ইয়াৰ জৰীয়ে ব্যক্তিৰ স্বাৰ্থ, সমূহ সমাজৰ নহয়, নিহিত থকা লাভ-অৰ্জনৰ উদ্দেশ্য সাধন কৰাটোহে বুজায়।

আজিৰ পৃথিৱীৰ সৰ্ব্বতীৰ্ণ আগ্ৰহ হৈছে সামাজিক ন্যায় আৰু সমতাৰ প্ৰতি। এমুঠি মানুহৰ হাতত থকা ভূ-সম্পত্তিৰ ওপৰত প্ৰাচীন সামন্তবাদী সমাজ প্ৰতিষ্ঠিত হৈছিল; আনবোৰ কোনো বকমে টনা আজোৰাকৈ জীয়াই আছিল। আজি কোনেও এই সমাজ পদ্ধতিক আৰু অনুমোদন নকৰে। সেইদৰে আজি প্ৰচলিত কিছুমান পদ্ধতিবোৰ প্ৰভাৱ টুটি আহিছে; এইবোৰ বাইজৰ চিন্তাধাৰা বা বৈজ্ঞানিক অগ্ৰগতিৰ লগত সামঞ্জস্যহীন হৈ পৰিছে।

(১৫)

আমি সম্মুখীন হোৱা কৰ্মৰ প্ৰকৃতিয়ে বিচাৰে, সম্বন্ধে পৰিকল্পিত এক বৈজ্ঞানিক বিচাৰধাৰা,—যাতে আমাৰ হাতত থকা বস্তুসম্ভাৰ সৰ্ব-সুন্দৰ উপায়েৰে আমি প্ৰয়োগ কৰিব পাবো, জাতিৰ প্ৰচেষ্টাক সেই লক্ষ্যৰ পিনে অনুধাবিত কৰিব পাবো। এইটো অদ্ভুত কথা যে এই বৈজ্ঞানিক যুগতো এনে মানুহ আছে, যি লাভ অৰ্জনৰ মুখ্য উদ্দেশ্যনিহিত ব্যক্তিউদ্যোগৰ খামখেয়ালী পদ্ধতিৰ ওপৰত বিশ্বাস কৰে।

আমি এতিয়া দ্বিতীয় পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ মাজ পাইছোঁহি; তৃতীয় পৰিকল্পনা আমাৰ সম্মুখত উজ্জ্বল হৈ আছে। আমি এনে এটা স্তৰত আহি অৱতীৰ্ণ হৈছোঁহি, যি এই পৰিকল্পনাই উপনীত হব খোজা বাস্তৱ লক্ষ্য আৰু সেই বোৰত কি ধৰণে উপনীত হব পাৰি, সেই বিষয়ে সঠিককৈ কব লগা কৰিছে। তৃতীয় পৰিকল্পনাৰ অন্তত আমি আশা কৰো, আমাৰ বাস্তৱপতিয়ে সংসদৰ ভাষণত কোৱাৰ দৰে, “ভৱিষ্যত উন্নতিৰ কাৰণে আমাৰ মূল শিল্পসমূহ, কৃষি উৎপাদন, গাওঁ অঞ্চলৰ উন্নতি সাধন, এই

বোৰ বিষয়ে এক আত্ম-আস্থাশীল, আত্ম-প্ৰাণোদিত অৰ্থনীতিৰ দৃঢ় ভিত্তি সংস্থাপিত হব।” তৃতীয় পৰিকল্পনাৰ অন্তত আমাৰ সমস্যাবোৰ শেষ হৈ যাব বুলি আমি নেভাবোঁ; বহুত পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাই ইয়াক অনুসৰণ কৰিব; আমাৰ অনুন্নত অৱস্থা যাতে আত্মবিশ্বাসশীল হৈ উঠিব নোৱাৰে, তাৰ কাৰণে আমি দাৰিদ্ৰ্যৰ ব্যৱধান আঁতৰাবলৈ বিচাৰোঁ। যদি এই কামত কৃতকাৰ্য্য হওঁ, মই ভাবো আমি হমেই, তেতিয়া হলে অধিকতৰ দ্ৰুত গতিত আমি আগবাঢ়ি যাম আৰু আনৰ ওপৰত কম নিৰ্ভৰশীল হৈ পৰিম।

এইটো এটা গধুৰ বোজাৰ কথা। কিন্তু সেইবুলি আমি যদি আমাৰ লক্ষ্যৰ প্ৰতি দ্ৰুতবেগে আগবাঢ়ি যোৱাত একাগ্ৰ আৰু দৃঢ় হওঁ, তেন্তে এই বোজাৰ পৰা, কোনো পধ্যেই বন্ধা পৰা টান।

এই কেইমাহমানৰ ভিতৰতে ভূমি সম্বন্ধে কিছু সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰা হৈছে; ই কিছু সমালোচনাৰো উদ্ৰেক কৰিছে। ইয়াত আমি দেখিবলৈ পাইছো শ্ৰেণী সংঘাত; যেতিয়াই কোনো এক বিৰাট সামাজিক পৰিৱৰ্তন উদ্ভৱ হয়, তেতিয়াই ই অৱশ্যস্তাৱী হৈ পৰে। আমি পূৰ্বৰ সংঘাতবোৰ সমাধান কৰাৰ দৰে, এই সংঘাতকো শান্তিপূৰ্ণ ভাবে, সহযোগীতাৰে সমাধান কৰিম।

মোৰ দৃঢ় বিশ্বাস আমাৰ গাওঁ অঞ্চলৰ জন-সাধাৰণৰ বাবে সহ-যোগীতাৰ বাহিৰে আন উপায় নাই। বহুমুখী যৌথ অনুষ্ঠান তেওঁলোকৰ কাৰণে আৱশ্যক; ইয়াৰ জৰীয়ে যৌথ কৃষি পামৰ উদ্ভৱ হব। বৰ্তমান অৱস্থাত সমূহীয়া কৃষি-পাম ভাৰতৰ কাৰণে উপযোগী বুলি মই নেভাবো; আমাৰ কৃষকসকলক যন্ত্ৰৰ ব্যক্তিহীন অংশ বিশেষ হোৱাটোও মই নিবিচাৰো। আমাৰ দেশত যে জনসংখ্যা অধিক আৰু সেই অনুপাতে মাটিৰ পৰিমাণ কম, এই কথাৰ আমাৰ মনত বখা উচিত। এইবোৰ প্ৰশ্ন লৈ যি বাক-বিতণ্ডাৰ সৃষ্টি হৈছে, তাৰ পৰাই উন্নতি যে সাধিত হৈছে, আমি যুগৰ অৰ্থনৈতিক ক্ষুদ্ৰ গণ্ডীৰ পৰা যে ওলাই আহিছোঁ, সেইষাৰ কথা বুজিব পাৰি। যিমনেই সুন্দৰ নহওক লাগিলে, কেৱল তথ্যৰে আমি আমাৰ কৃষক জন-সাধাৰণক উৎসাহিত কৰি তুলিব নোৱাৰোঁ। তেওঁলোকক বুজাব লাগিব, সহযোগী কৰিব লাগিব, আত্মবিশ্বাস গঢ়ি তুলিব লাগিব। এইটোৱেই হব উপযুক্ত ব্যৱস্থা। এই কাৰণেই গাওঁ পঞ্চায়ত আৰু গাৱলীয়া সমৰায় অনুষ্ঠান সমূহক ক্ষমতা দিয়াৰ দৰকাৰ

হৈ পৰিছে। তেওঁলোকে ক্ষমতাৰ অপপ্ৰয়োগ কৰিব পাৰে, এই কথাষাৰত কিছুদূৰ সত্য আছে যদিও, ই প্ৰকৃততে শুদ্ধ নহয়। বিপদৰ সন্মুখীন হবই লাগিব, কাৰণ এইদৰে চেষ্টা আৰু ভুলৰ যোগেদিহে জনসাধাৰণৰ শিক্ষা হব।

সমাজ কল্যাণ আন্দোলন ভাৰতত আজি চাৰে ছ বছৰৰ পূৰ্বে আৰম্ভ হয়; ই বৰ্তমান ৩০০,০০০ গাৰত বিস্তৃত হৈ আছে। এইটো এটা লেখত লবলগীয়া অগ্ৰগতি; মই ভাবোঁ ই দেশত কিছুদূৰ বৈপ্লৱিক পৰিৱৰ্তন সাধিছে আৰু সাধিবও। ইয়াৰ দোষ ক্ৰতিবোৰো মই ভালকৈ জানো, তথাপি ইয়াৰ কৃতকাৰ্য্যতা সমূহ অধিক জল্জল পটপটকৈ ওলাই থকা। ইয়াৰ লগত বাইজৰ যি পৰিমাণে সহযোগ, তাৰ ওপৰত ইয়াৰ কাৰ্য্যকৰী পৰিণতি নিৰ্ভৰ কৰিছে। কৰ্মচাৰী আৰু বিশেষ শিক্ষাপ্ৰাপ্ত ব্যক্তিৰ প্ৰয়োজনীয়তা আছে। কিন্তু আচল কাম কৰিব লাগিব সৰ্বসাধাৰণ কৃষকেহে। মই ভাবো, এই সমাজ কল্যাণ আঁচনিৰ জৰীয়ে আমাৰ গাঁও অঞ্চলত এটা নতুন পৰিবেশৰ বিস্তাৰ হৈছে।

কৃষিৰ ক্ষেত্ৰতেই হওক বা শিল্পৰ ক্ষেত্ৰতেই হওক, নাইবা প্ৰয়োজনীয় আহিলা বস্তুতেই হওক, কৰ্মৰ পৰিৱৰ্তনৰ লগত সময়ে সময়ে আনুষ্ঠানিক পৰিৱৰ্তন দৰ্কাৰ হৈ পৰে। এক নতুন মূল্যধাৰাই লাভ-অৰ্জন উদ্দেশ্যৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত পুৰণি আক্ৰোশী সমাজক নিয়ন্ত্ৰণ কৰা মূল্যধাৰাক আঁতৰাই তাৰ ঠাই লয়। সম্পূৰ্ণ পৰিৱৰ্তনৰ কাৰণে সময় লাগিব, কাৰণ সৰ্বশেষত আমাৰ সন্মুখত সমস্যা হৈছে অগণন, জন-সাধাৰণৰ কৰ্ম আৰু চিন্তাধাৰাৰ পৰিৱৰ্তন সাধন কৰা, আৰু সেই পৰিৱৰ্তন তেওঁলোকৰ সমৰ্থন লৈ গণতান্ত্ৰিক উপায়েৰে সাধিত কৰা। সেই বুলি পৰিৱৰ্তনৰ গতি যে মন্থৰ হব লাগিব, সেইটোও নহয়, কাৰণ অৱস্থাই বাস্তৱতে অতি বেচি মন্থৰ ব্যৱস্থাৰ অনুমোদন নকৰে।

(১৬)

আজিৰ ভাৰতে এখন আশা নিৰাশাৰ সানমিহলি ছবি দাঙি ধৰে—এফালে অদ্ভুত অগ্ৰগতি, আনফালে অলসতা; এফালে এটা নতুন মন আৰু আনফালে সুবিধাভোগী স্বার্থৰ এক মৃত স্পৰ্শ; এফালে সামগ্ৰীক, ক্ৰমবৰ্দ্ধমান ঐক্য আৰু আনফালে ভালেমান বিভেদকাৰী গতিধাৰা। তথাপি, মানুহৰ মন আৰু কৰ্মত এক বিৰাট শক্তি আৰু আলোড়ন দেখিবলৈ পোৱা যায়। সম্ভৱতঃ আমি যি সকল এই নিত্যপৰিৱৰ্তিত দৃশ্যৰ দোমোজাত আছো, সেই সকলে এই সংঘটিত ঘটনাসমূহৰ পূৰ্ণ অৰ্থ প্ৰায়েই উপলব্ধি নকৰো। কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত বাহিৰৰ মানুহে এই পৰিস্থিতিৰ ভাল মূল্যাক্ষন কৰিব পাৰে।

এইটো এটা অদ্ভুত কথা যে অতীতৰ বুকুত খোপনি লৈ থকা, অতীতৰ সকলো পৰিৱৰ্তনৰেই যথেষ্ট বিৰুদ্ধাচৰণ কৰা, এখন দেশ আৰু জাতি দ্ৰুত গতিত, দৃঢ় পদক্ষেপেৰে আগবাঢ়ি গৈছে। এই বিষয়ে আমি সচেতন নহবও পাৰো, তথাপি ভাৰতত আজি আমি ইতিহাস ৰচনা কৰিছোঁ।

বৰ্তমান যুগৰ শ্ৰম আৰু আলোড়নৰ পৰা কি উদ্ভৱ হব, ভৱিষ্যতৰ ভাৰতে কি ৰূপ লব, সেই বিষয়ে মই ক'ব নোৱাৰো। মোৰ আশা আৰু অভিলাসৰ কথা কিন্তু ক'ব পাৰো। স্বাভাৱিকতে মই বস্তুবিষয়ক ক্ষেত্ৰত ভাৰতৰ অগ্ৰগতি বিচাৰো, পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা সমূহৰ পৰিপূৰণ বিচাৰো, বিশাল জন-সংখ্যাৰ জীৱনৰ মানদণ্ডৰ উন্নয়ন কৰাৰ উদ্দেশ্যে। ধৰ্ম, বৰ্ণবিভাগ, ভাষা আৰু আদৰ্শৰ নামত গঢ়ি উঠা সংবীৰ্ণ সংঘাত সমূহৰ ওৰ পৰাটো বিচাৰোঁ। প্ৰত্যেক ব্যক্তিকে নিজা শক্তি আৰু সামৰ্থ্য অনুসৰি গঢ়ি উঠিব পৰাকৈ নিটোল সুবিধা থকা এখন বৰ্ণহীন আৰু শ্ৰেণীহীন সমাজ আমি সাজিব লাগিব। বিশেষকৈ বৰ্ণ-বিভাগৰ অভিশাপ অন্ত পৰাটো মই কামনা কৰো, কাৰণ বৰ্ণৰ ভিত্তিত গণতন্ত্ৰ বা সমাজবাদ একোৱেই গঢ়ি উঠিব নোৱাৰে।

চাৰিটা মহৎ ধৰ্মধাৰাই ভাৰতৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলাইছে—ইয়াৰে দুটা, হিন্দুধৰ্ম আৰু বৌদ্ধধৰ্ম, ভাৰতৰ নিজা চিন্তাধাৰাৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছে, আৰু দুটা, খ্ৰীষ্টান ধৰ্ম আৰু ইছলাম ধৰ্ম, বাহিৰৰ পৰা আহি ভাৰতত নিজকে দৃঢ়ভাৱে স্থাপন কৰিছে। বিজ্ঞানে আজি ধৰ্মৰ পুৰণি ধাৰাৰ

প্ৰতি আত্মান জনাইছে। ধৰ্ম যদি বীতি-পদ্ধতি নাইবা আচাৰ-বিচাৰৰ লগত জড়িত নেথাকি, জীৱনৰ উচ্চ সম্পদবাণীব লগত জড়িত থাকে, তেন্তে বিজ্ঞানৰ সৈতে নাইবা ধৰ্ম আৰু ধৰ্মৰ মাজত কোনো সংঘাত হ'ব নোৱাৰে। এনে তৰহৰ এক সম্মিলনৰ সৃষ্টি কাৰ্য্যত সহায় কৰাটো ভাৰতৰ পক্ষে উচ্চ মৰ্যাদাৰ কথা হ'ব। অশোকৰ শিলাস্তম্ভত অঙ্কিত ভাৰতৰ প্ৰাচীন ঐতিহ্যৰ লগত ই বজিতা খাব। অশোকৰ বাণী আমি শ্ৰবণ কৰো :

“আধ্যাত্মিক শক্তি-সাধন কেইবা প্ৰকাৰৰো হ'ব পাৰে। কিন্তু ইয়াৰ মূল হৈছে আনৰ ধৰ্মক হেয় প্ৰতিপন্ন কৰি নিজৰ ধৰ্মৰ গৌৰৱ ঘোষণা কৰা, নাইবা কোনো কাৰণ বা অৰ্থ নোহোৱাকৈ আনৰ ধৰ্মক উপলুঙা কৰা, এনে ধৰণৰ ভাষা সংযত কৰাটো।”

“উপযুক্ত অৱস্থাৰ যেতিয়া উদ্ভৱ হয়, তেতিয়া আন ধৰ্মাৱলম্বী মানুহকো যথোচিত ভাৱে সন্মান প্ৰদান কৰাটো উচিত। এনে ব্যৱহাৰৰ জৰীয়ে নিজা ধৰ্মাৱলম্বীৰ গৌৰৱ বৃদ্ধি কৰা হয়, আৰু আন ধৰ্মাৱলম্বীকো সহায় কৰা হয়। ইয়াৰ বিপৰীত ব্যৱহাৰে নিজৰ ধৰ্মৰ অনিষ্টসাধন কৰে আৰু নিশ্চিতভাৱে আনৰ ধৰ্মৰ প্ৰতিও অবিচাৰ কৰে।”

অশোকৰ দিনত ধৰ্মই সকলো প্ৰকাৰ বিশ্বাস আৰু কৰ্তব্যক সামৰি লৈছিল। আজি আমি ধৰ্মক লৈ সিমানে খৰিয়াল নকৰোঁ, ৰাজনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিক কথা আৰু আদৰ্শ লৈ হলে কৰো। আমাৰ লগত ৰাজনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিক বিষয়ত অমত হোৱা সকলৰ ক্ষেত্ৰত অশোকৰ উপদেশ যথাযথ ভাৱে আমি অনুসৰণ কৰিব পাৰো। অশোকৰ মনত শীতল যুদ্ধৰ কোনো ঠাই নাছিল। আজি শীতল যুদ্ধৰ বাবে কোনো ঠাইয়েই থাকিব নেলাগে।

ভৱিষ্যতৰ ভাৰত আজিৰ শ্ৰমেৰে আমি যেনেকৈ গঢ়ো, তাৰ কপেই লব। মোৰ অকনো সন্দেহ নাই, ভাৰত শিল্প-উদ্যোগ আৰু আন বিষয়তো আগবাঢ়ি যাব,—বিজ্ঞান আৰু কাৰিকৰী জ্ঞানত আগবাঢ়িব, জন-সাধাৰণৰ জীৱনৰ মানদণ্ড উন্নত হ'ব, শিক্ষা বিস্তাৰ হ'ব, স্বাস্থ্য বৃদ্ধিৰ অৱস্থাসমূহ অধিক ভাবে ভাল হ'ব; শিল্পকলা আৰু সংস্কৃতিয়ে জন-সাধাৰণৰ জীৱন সমৃদ্ধিশালী কৰিব। এক সৌষ্ঠৱপূৰ্ণ উদ্দেশ্য আৰু সৎ

অন্তৰ লৈ এই তীৰ্থযাত্ৰাত আমি ওলাইছোঁ; এই পথ যিমানৈ দূৰ নহওক লাগিলে, যাত্ৰাৰ শেহান্তত আমি উপনীত হ'ম গৈ।

কেৱল জড়বাদী উন্নতিকে মই বিচৰা নাই, জন-সাধাৰণৰ সদগুণ আৰু গভীৰতাও বিচাৰিছোঁ। শিল্পপদ্ধতিৰ জৰীয়ে শক্তি সঞ্চয় কৰি ব্যক্তিগত সম্পত্তি আহৰণ আৰু অলস জীৱন যাপন, ইয়াতেই তেওঁলোকে নিজকে হেৰুৱাই পেলাব নে? এইটো এটা শোকাৱহ পৰিস্থিতি হ'ব এই কাৰণেই যে, অতীতৰে পৰা ভাৰতে যিটো বস্তুৰ কাৰণে ঠিয় দি আহিছে আৰু বৰ্তমানতো গান্ধীজীৰ জীৱন উদাহৰণৰ জৰীয়ে যিটো বস্তু বিচাৰিছে,—এই সকলোবোৰকে অস্বীকাৰ কৰা হ'ব। শক্তিৰ প্ৰয়োজন আছে, কিন্তু জ্ঞান হৈছে অত্যাৱশ্যকীয়। জ্ঞানৰ সংযোজনা থকা শক্তিকে সৎ।

আমি সকলোৱে আমাৰ অধিকাৰ আৰু সা-সুবিধাৰ কথা কওঁ আৰু দাবী জনাওঁ। প্ৰাচীন ধৰ্মত কৰ্ত্তৱ্যবোধ আৰু দায়িত্বজ্ঞানৰহে শিকনি আছে। কৰ্ত্তব্য পালনেহে অধিকাৰৰ জন্ম দিয়ে।

মন আৰু আত্মাৰ অগ্ৰগতিৰ লগত বিজ্ঞান আৰু কাৰিকৰী জ্ঞানৰ অগ্ৰগতিৰ সংযোগ স্থাপন কৰিব পাৰিম জানো? আমি বিজ্ঞানৰ প্ৰতি আনুগত্যহীন হ'ব নোৱাৰো, এই কাৰণেই, ই আজি জীৱনৰ মূল বস্তুৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰিছে। যুগে যুগে অতীজত ভাৰতে যি বাৰ অত্যাৱশ্যকীয় নীতিৰ কাৰণে ঠিয় হৈ আহিছে, সেইবোৰৰ প্ৰতিও আনুগত্যহীন হ'ব নোৱাৰোঁ। তেন্তে আমাৰ সকলো শক্তি আৰু সৌষ্ঠৱ লৈ আমি শিল্প উদ্যোগৰ অগ্ৰগতিৰ পথ অনুসৰণ কৰো, লগতে এইবাৰ কথাও মনত ৰাখো, যে সহনশীলতা, দয়া, আৰু জ্ঞানবিসৰ্জিত সকলো বস্তুবিষয়ক ঐশ্বৰ্য্যসম্পদ ধূলি আৰু ছাইত মিহলি হৈ যোৱাটো সম্ভৱ। ইয়াৰ লগতে আমি মনত ৰাখো “শান্তি-প্ৰতিষ্ঠাপক সকল স্বৰ্গ-জ্যোতিষ্মান।”